

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Гуманітарний факультет
Кафедра світової історії нового і новітнього часу

Магістерська робота на тему:
«Чорна легенда» ранньомодерної Іспанії в європейській історіографії

Студентки VI курсу
Розлуцької Соломії Богданівни
групи ГІС-17/М

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Чума Богдан Петрович

Львів 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	с. 3
РОЗДІЛ I.	
Становлення «чорної легенди» в ранньомодерній Європі	с. 15
1.1. Антиіспанські уявлення в контексті «завоювання» Нового світу	с. 15
1.2. Європейська складова «чорної легенди»	с. 29
1.3. Візуалізація «чорної легенди» у ранньомодерний період	с. 40
РОЗДІЛ II.	
«Чорна легенда» у викладі інтелектуалів XVIII–XIX століть	с. 53
2.1. Просвітницький вимір антиіспанської критики	с. 53
2.2. Варіації «чорної легенди» у «довгому» XIX столітті	с. 66
РОЗДІЛ III.	
Видозміни «чорної легенди» в історіографії XX століття	с. 79
3.1. Поняття «чорна легенда» у розумінні сучасних істориків	с. 79
3.2. Ревізія «чорної легенди»	с. 85
3.3. Модифікація «чорної легенди» в сучасній історіографії	с. 91
ВИСНОВКИ	с. 108
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	с. 111
ДОДАТКИ	с. 123

ВСТУП

Ранньомодерна Іспанія була одним із домінантних центрів тогочасної Європи. Під впливом меланхолії за «втраченим раєм», іспанські інтелектуали XVIII ст. нарекли цей період «Золотим віком», акцентуючи увагу на загальноєвропейському пануванні іспанських Габсбургів і піднесенні іспанської культури. Таке «процвітання», вочевидь, не могло залишитися непоміченим релігійними, політичними й економічними конкурентами Іспанії, які ще з початку Італійських воєн (1494–1559) вдалися до створення негативної атмосфери довкола цієї держави, пояснюючи її благополуччя релігійною нетерпимістю, політичною жорстокістю й тиранією. Всі ці ідеї викладалися у творах ранньомодерних авторів, які часто запозичували деталі й окремі елементи своїх звинувачень одне в одного, таким чином творячи нові негативні смисли щодо Іспанії.

Відтак, починаючи з XVI ст. почали з'являтися тексти, що за своїм характером нагадували історичні наративи і на довгий час утвердили уявлення про політичну тиранію, релігійний фанатизм, нелюдську жорстокість іспанців. Еволюціонуючи у формах і методах поширення, ці уявлення зберігалися впродовж тривалого часу. Як правило, звинувачення стосувалися трьох основних складових: іспанської присутності в Америці, Вісімдесятирічної війни у Нідерландах (1568–1648) та інквізиції.

Поняття «чорна легенда» запропонував у 1914 р. іспанський історик Хуліан Худеріас (1877–1919), вмістивши у нього всі упередження про ранньомодерну Іспанію. Воно швидко прибрало ознак історичної дефініції та застосовувалося для означення винятково негативного опису іспанської історії XVI–XVII ст. Однак цей напрямок дослідження став популярним лише у другій половині XX ст., тоді як раніші історичні праці рясніли великою кількістю неперевіраних тверджень, що базувалися, в основному, на творах ранньомодерних протестантських авторів, які, вочевидь, писали свої роботи, виходячи з суб'єктивних оцінок.

Незважаючи на те, що «чорна легенда» входить до невеликого числа «великих» тем історії Іспанії, окремі її аспекти досі залишаються малодослідженими. Ідеться, передусім, про повноцінне історіографічне дослідження цього феномену, яке б оприявило повний процес його зародження й утвердження. Зазвичай, сучасні історики зупиняються на розвідці окремих елементів «чорної легенди», акцентуючи увагу на текстах ранньої модерності або ж аналізуючи вже нові праці ХХ ст. Таким чином поза їхньою увагою залишаються тексти ХVІІІ і ХІХ ст., внаслідок чого може скластися враження, ніби протягом цього часу продукування і поширення негативних уявлень про Іспанію раптово припинилося. Звичайно, цього не сталося. Антиіспанські ідеї стали менш очевидними і часто приховувалися у нових літературних жанрах: модерних біографіях, історичних романах, псевдонаукових розвідках, тощо. Тому цілісне історіографічне дослідження «чорної легенди» можливе лише за умови включення маловідомих носіїв антиіспанських упереджень часів Просвітництва, Романтизму і Позитивізму, та їх якісного аналізу й порівняння з текстами попередників і наступників. Завдяки цьому можна сподіватися виявити еволюцію основних складових «чорної легенди» і прослідкувати їх текстуальну подорож у часі та просторі.

Виходячи з цих обставин, *метою* моєї роботи є прослідкувати формування та поширення конструктів «чорної легенди» у європейській історіографії, а також виявити їх часово-просторову континуацію.

Завдання магістерської роботи:

- сформуванню корпусу наративних і візуальних джерел, які б унаочнювали існування американської, європейської та інквізиційної складової «чорної легенди»;
- проаналізувати базові твори вербальної складової «чорної легенди» у хронологічній послідовності від ХVІ до ХХ ст.;
- простежити виникнення антиіспанських сюжетів в образотворчому мистецтві ХVІ–ХVІІ ст. та їх використання у працях сучасності;

- виокремити чинники, які сприяли формуванню середовища, що продукувало антиіспанські ідеї;
- визначити головних об'єктів антиіспанської критики та її центральні сюжети;
- з'ясувати видозміни ранньомодерних дискурсивних конструкцій у текстах модерності та їх наукове переосмислення;
- дослідити виникнення та значення терміну «чорна легенда» в історіографії ХХ ст.

Об'єктом дослідження є конструювання, розвиток і поширення «чорної легенди» у європейській історіографії. Предметом – текстуальні та візуальні конструкції «чорної легенди».

Хронологічні межі визначаються хронологією самої історіографії. Відтак, у кожному з розділів розглядається конкретний період. Перша частина робота присвячена текстам ранньомодерного часу, який охоплює XVI–XVII ст. У другому розділі відкрито сліди «чорної легенди» у текстах просвітників XVIII ст. та історичних творах XIX ст. Зважаючи на те, що поява терміну «чорна легенда», як дефініції, що позначає негативний образ Іспанії зафіксована у 1914 р., я вирішила продовжити аналіз текстів XIX ст. включно до цього року, тим самим використовуючи підхід Е. Гобсбаума про «довге дев'ятнадцяте століття»¹. Таким чином, аналіз історіографії «чорної легенди» у ХХ ст. розпочато після 1914 р.

У своїй зародковій стадії «чорна легенда» мало нагадувала її теперішню форму, що є наслідком тривалого конструювання, коли кожен автор доповнював її актуальними для нього характеристиками. Виходячи з цих особливостей, найпридатнішим для цього дослідження методом видається дискурс-аналіз. Він дозволяє проаналізувати взаємостосунки між конкретним вживанням мови і більш широкими культурними та соціальними структурами. Відразу зазначу, що є декілька різновидів дискурс-аналізу, серед яких я обрала критичний дискурс-аналіз Нормана Феркло (1941 р. н.). Метою цього методу є намагання показати,

¹*Long nineteenth century*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Long_nineteenth_century

що мова і соціальна структура взаємно впливають і визначають одне одного². Тексти, як і дискурси, формують або конструюють соціальні ідентичності, соціальні відносини, системи знань і переконань. У моєму випадку будуть проаналізовані ті тексти, які формували й утверджували «чорну легенду» Іспанії.

Зазвичай автори перших антиіспанських текстів надихали своїх послідовників або несвідомо накидали своє бачення подій на загальний дискурс про ранньомодерну Іспанію, поширюючи негативні уявлення про іспанців у європейському просторі. Водночас самі тексти зазнавали змін через «втручання» інших авторів, які доповнювали вже існуючі твори своїми переконаннями, створюючи нові конструкції «чорної легенди». Дослідити елементи «втручання», «запозичення» можна завдяки аналізу інтертекстуальності³, який дозволяє відтворити дискурс (що, як правило, не включає у себе нових елементів) і його зміни у процесі нових комбінацій⁴.

Для застосування критичного дискурс-аналізу варто розділити текст на три аналітично роз'ємні елементи процесу вироблення смислів: виробництво тексту, сам текст і його сприйняття⁵. Виробництво тексту акцентує увагу на авторі, його намірах, ідентичності, та дозволяє зрозуміти якими ідеями він керувався, створюючи свій опус. Позаяк обсяг використовуваних мною джерел є досить широким, я не зможу детально дослідити життєпис кожного автора. Зважаючи на цю обставину, я вирішила дещо видозмінити підхід Н. Феркло і замість детального аналізу біографії кожного з авторів, зосередитися на середовищі, в якому ці тексти писалися, а також на загальних особливостях історіографічних течій кожного з періодів. Таким чином мені вдасться вибудувати загальний контекст появи кожного твору. Своєю чергою, на текстовому рівні я сконцентруюся на змісті й організації тексту. На цьому етапі важливо визначити семантику тексту, часто вживані слова (словник тексту), тощо.

² Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. *Методи аналізу тексту і дискурса*. Харків: Гуманитарний центр, 2009. С. 200.

³ Механізм, за допомогою якого окремих текст залучає елементи і дискурси інших текстів.

⁴ Йоргенсен М.В., Филлипс Л.Дж. *Дискурс-аналіз. Теорія і метод*. Пер. с англ. Харків: Гуманитарний Центр, 2008. С. 26–27.

⁵ Fairclough N. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge, 2003. P. 10.

Неопосередковану роль у аналізі цього рівня відіграють часто повторювальні сюжети, порівняння, метафори, алегорії, гіперболи тощо.

Досліджуючи сприйняття тексту, варто встановити зв'язок між текстом і соціальною практикою, що часто впливає на вектор його інтерпретації та сприйняття⁶. Тут ми маємо дві ситуації рецепції антиіспанських текстів. З одного боку, послідовники ранньомодерних авторів запозичували найяскравіші сюжети «іспанської тиранії», не вносячи у них жодних змін, і тим самим підтверджували свою довіру до текстів минулого. Серед таких сюжетів варто назвати наступні: полювання на індіанців за допомогою собак, ідея геноциду, масові самогубства серед корінного населення Нового світу, злочини іспанської інквізиції тощо. Дещо інакше виглядала ситуація у працях тих авторів, які вводили у вжиток нові текстуальні конструкції або ж акцентували увагу лише на тих «іспанських жорстокостях», що якнайкраще вписувалися в соціально-політичний контекст або історіографічну парадигму конкретного періоду. Наприклад, заміна конструкції «король-тиран» на конструкт «король-деспот» у працях французьких просвітників, або ж підвищена зацікавленість темою Вісімдесятирічної війни у ХІХ ст. Виходячи з цього, стає очевидно, що критичний дискурс-аналіз акцентує свою увагу на важливості знання контексту написання праці, а також на детальному аналізі її мовних особливостей.

Своєю чергою аналіз візуальних джерел побудований на переконанні у те, що візуальний матеріал як і будь-який текстуальний документ необхідно розглядати як історичне джерело, яке дозволяє уявити минуле у всій його різноманітності. Впровадження методологічної основи у відчитуванні візуальних джерел розпочалось у першій половині ХХ ст., однак найбільшого поширення здобула методика розроблена гамбургським колом дослідників – Абі Варбургом (1866-1929), Ервіном Панофським (1892-1968) та Едгаром Вітером (1900-1971)⁷. Підхід, який розробили ці дослідники був підсумований у праці Е. Панофського «Смисл і тлумачення зображувального мистецтва», у якій автор

⁶ Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. *Методы анализа текста и дискурса...* С. 206–207.

⁷ Burke Peter. *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Reaktion Books Ltd, 2001. P. 35-36.

виділяв три рівні інтерпретації твору мистецтва. Перші два мали оглядовий характер, та стосувались іконографії: первинний рівень передбачав ідентифікацію зовнішніх особливостей «іконотексту» (матеріалу, кольору, техніки виконання)⁸, вторинний вимагав від дослідників наявності певного рівня знань, завдяки чому вони могли б розпізнати осіб, історичний період, конкретну подію тощо⁹. Нарешті третій рівень – іконологічний аналіз був спрямований на вивчення внутрішнього вмісту досліджуваного об'єкта, для досягнення якого потрібно було з'ясувати й уточнити приховані маркери, в яких проявлялась загальна точка зору нації, епохи, класів, релігійні чи філософські переконання, виражені конкретною особою в конкретному творі мистецтва¹⁰.

Незважаючи на важливість праці Е. Панофського, у своїй роботі я використовуватиму теорію польського соціолога Пьотра Штомпки (1944 р. н.), який аналізує візуальне джерело з різних ракурсів. У своєму дослідженні «Візуальна соціологія. Фотографія як метод дослідження» П. Штомпка виділяє чотири види інтерпретації візуального матеріалу: герменевтичну, структурну, семіотичну і дискурсивну. Герменевтична інтерпретація забезпечує огляд зображення з позиції його автора, маючи на меті розглянути суб'єктивні значення образу і мотивації його створення¹¹. Як правило, центральною мотивацією є художні прагнення, якими він хоче утвердитися як талановитий митець. Однак часто мета, з якою автор створював зображення, криється у його різновиді: ілюстрація, пропаганда, портрет, реклама і так далі. Якщо автор твору анонімний, то можна звертати увагу на територію і час створення художнього твору.

Семіотичний і структурний аналізи дають змогу сконцентрувати основну увагу на самому зображенні, формальних властивостях його значень, а, відтак, на їх змісті. Перший із них носить поверхневий характер і передає ознайомлення із сюжетом зображення, технікою виконання і так далі. Своєю

⁸ Панофский Э. *Смысл и толкование изобразительного искусства*. Санкт-Петербург: Академический Проект, 1999. С. 43.

⁹ Там само. С. 44.

¹⁰ Там само. С.44.

¹¹ Штомпка П. *Визуальная социология. Фотография как метод исследования*: учебник. Пер. с пол. Н.В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский. Москва: Логос, 2007. С.94.

чергою, структурний аналіз має змістовний характер і прагне розшифрувати багато рівнів прихованих соціальних і культурних значень, привнесених образом¹². На цьому етапі автор повинен володіти навичками розпізнавання візуальних тропів – візуальної метафори, алюзії, порівняння, алегорії, кожен з яких має дещо іншу специфіку, порівняно з текстовими засобами.

Нарешті, дискурсивний аналіз – це сприйняття образу аудиторією (глядачі, видавці, копіювальники). Найважливіша ідея цього аналізу в тому, що реципієнти не обмежуються пасивним споживанням передбачених автором значень, а беруть активну участь у зміні чи створенні нових смислів. Тут можна провести аналогію з писаним текстом, коли значення не прикріплюються до тексту назавжди, а мають здатність змінюватися залежно від реципієнта, який трактує видимий образ по-своєму чи самовільно використовує зображення як ілюстрацію до книги чи сюжету¹³.

У моєму дослідженні використано корпус джерел, які різняться часом написання, територією поширення і тематикою. Однією з центральних праць для розуміння американської складової «чорної легенди» є робота іспанського монаха-домініканця Бартоломе де Ляс Касас (1484–1566), що був «свідком» іспанської присутності у Новому світі. Його трактат «Коротка історія руйнування Індій» (1552)¹⁴ заклала основні уявлення про «іспанське завоювання» як особливо жорстоку військову та колонізаторську кампанію, що стала причиною демографічної катастрофи для американських тубільців. Опісля Ляс Касаса ідею геноциду американських тубільців підхопили іспанець Франсиско Лопес де Гомара (1511–1566) у творі «Загальна історія Індій» (1553)¹⁵ та італієць Джироламо Бензоні (1519–1570) в «Історії Нового світу» (1565)¹⁶. Своєю чергою, європейський аспект «чорної легенди» поширювався завдяки протестантським авторам і видавцям, найвідомішими серед яких були Йоганесс

¹² Штомпка П. *Визуальная социология...* С. 84.

¹³ Там самоС. 95–96.

¹⁴ Bartolomé de las Casas. *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2006. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor-din/brevsima-relacin-de-la-destruccin-de-las-indias-0/html/847e3bed-827e-4ca7-bb80-fdcde7ac955e_18.html#I_6_

¹⁵ Gomara Lopez F. *Historia general de las Indias*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://espanol.free-ebooks.net/ebook/Historia-de-las-Indias/html>

¹⁶ *History of the New World* by Girolamo Benzoni. London: Hakluyt society, 1857.

Гісіус (?–1652) – «Походження і розвиток заворушень у Нідерландах» (1616)¹⁷ і Ян Еверцзона Клоппенбурх (1571–1648) – «Зерцало жорстокої та жахливої іспанської тиранії в Нідерландах, учиненої тираном герцогом Альбою, й іншими полководцями короля Філіпа II» (1620)¹⁸.

У часи Просвітництва негативні уявлення про іспанців продовжували існувати у різноманітних жанрах. Серед яких можна згадати «Перські листи» (1721) Ш. Л. Монтеск'є¹⁹ або ж п'єсу М. Мерсьє «Портрет Філіпа II, короля Іспанії» (1785)²⁰. Поряд із суто літературною творчістю існували праці історичного характеру, такі як «Нарис про звичаї та дух народів» (1753) Вольтера²¹, «Філософська і політична історія заселення й торгівлі європейців в обох Індіях» (1770) Гійома Томаса Франсуа Рейналя²², «Історія Філіпа II, короля Іспанії» Роберта Ватсона²³.

У ХІХ ст. зацікавлення біографією іспанського короля лише посилювалося. Свідченням цього є велика кількість видань його життєпису в різних країнах. До їх числа належать праці А. Богнет²⁴, Л. Гашар²⁵, А. Форнерон²⁶, Р. Кльозеля²⁷. Окрім праць біографічного напрямку, антиіспанські уявлення у літературі того часу поширювалися завдяки історіям узагальненого характеру, серед яких найзнаковішими були «Османська й Іспанська імперії у ХVІ–ХVІІ ст.» Л. фон Ранке²⁸, «Всесвітня історія» Ф. Шлоссера²⁹, «Історія західної Європи у Нову добу» М. Карєєва³⁰. Позаяк вказані вище праці належали до течії Романтизму,

¹⁷ Gysius J. *Oorsprong en voortgang der Nederlandscher beroerten*. Leiden, 1616.

¹⁸ Las Casas B. de, Gysius J., Eversen Lons D., Vinckboons D. *Le miroir de la cruelle e horrible tyrannie espagnol e perpétré eau Pays-Baspar le tyran duc d'Albe et autres commandants du roi Philippe II*. Amsterdam: Jan Evertszoon Cloppenburch, 1620.

¹⁹ Монтеск'є Ш.Л. *Персидские письма*. / Перевод з французского под ред. Е.А. Гунста. Москва: «ИОЛЛОС», 1993.

²⁰ Mercier M. *Portrait de Philippe II, roi d'Espagne*. Amsterdam, 1785.

²¹ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*. Volume 12. Paris: Garnier frères, 1878.

²² Abbe Raynal. *A philosophical and political history of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies*. Volume 1. Glasgow: D. M'kenzie, 1812.

²³ Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain*. New York: Eastburn, 1818.

²⁴ Bognet A. *Philippe II et la Belgique*. Bruxelles, 1850.

²⁵ Gachard M. *Don Carlos et Philippe II*. Bruxelles: Emm. Devroye: Imprimeur du roi, 1863.

²⁶ Forneron H. *Histoire de Philippe II*. Paris, 1881.

²⁷ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne*. Paris: Societe francaise d'imprimerie et de librairie, 1913.

²⁸ Ranke L., von. *The Ottoman and the Spanish empires, in the sixteenth and seventeenth centuries*. London: Whittaker&Co, 1843.

²⁹ Шлоссер Ф. *Всемирная история*. Том IV. Санкт-Петербург: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1870.

³⁰ Кареев Н. *История Западной Европы в Новое Время*. Том 2. Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1893.

позитивістська історіографія цього періоду була розглянута на прикладі двох американських підручників під авторством М. Тейлгеймер³¹ та В. Тейлора³². Не менший вплив на популяризацію антиіспанських ідей мали роботи літературного жанру, серед яких найбільш знаковою є книга белгійського письменника Шарля де Костера (1827–1879) «Легенда про Уленшпігеля» (1867)³³.

Серед текстів ХХ ст. найбільшої уваги вартують роботи американських істориків Вільяма Світа³⁴ і Роджера Мерімена³⁵, збірник статей латиноамериканських і радянських істориків, присвячений річниці з дня смерті Б. де Ляс Касаса³⁶. Водночас Європою поширювалися переклади науково-популярних творів, які також вибудовували стереотипні уявлення про ранньомодерну Іспанію і активно використовуються в наші дні у псевдонаукових публікаціях у мережі Інтернет. Серед них можна назвати праці Дж. Плейді³⁷ та Т. Гріна³⁸.

Друга половина ХХ ст. характеризується переглядом застарілих тверджень про ранньомодерну Іспанію. У цей час виокремилося нове середовище істориків, які критичніше поставилися до джерел. До їх числа належать Г. Кеймен³⁹, Дж. Елліот⁴⁰, Дж. Паркер⁴¹ та інші.

Щодо візуальної складової роботи, то в ній будуть проаналізовані як самостійні естампи, так і гравюри, що служили ілюстраціями до книг. Візуальні матеріали, що доповнювали нарративні твори, запозичені з франкомовного видання – «Зерцало жорстокої та жахливої іспанської тиранії в Нідерландах...» та з латиномовної публікації «Короткої історії руйнування Індій» (1614)⁴². У той

³¹ Thalheimer M.E. *A manual of Mediaeval and Modern History*. New York: Van Antwerp, Bragg & CO, 1874.

³² Taylor W.S. *A manual of Ancient and Modern History*. New York: D. Appleton & Company, 1851.

³³ Костер Ш. де. *Легенда про Уленшпігеля*. Перекл. з фр. Київ: Дніпро, 1974.

³⁴ Sweet W.W. *A history of Latin America*. New York: The Abingdon Press, 1919.

³⁵ Merriman R.B. *The rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New World*. New York: The MacMillan Company, 1918.

³⁶ Бартоломе де Лас-Касас. *К истории завоевания Америки* / Под. ред.: Григулевич И.Р., Кинжалов Р.В., Хорошаева И.Ф. Москва: Наука, 1966.

³⁷ Плейди Джин. *Испанская инквизиция* / пер. с англ. Л. А. Игоревского. М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002.

³⁸ Грин Т. *Инквизиция: царство страха* / Тоби Грин; пер. с англ. Н. И. Смирновой. М.: АСТ МОСКВА, 2010

³⁹ Кеймен Г. *Испания: дорога к империи*. Пер. с англ. Москва: АСТ Москва; Хранитель, 2007.

⁴⁰ Elliot J. H. *Imperial Spain (1469–1716)*. London: Penguin books, 1990.

⁴¹ Parker G. *Some recent work on the Inquisition in Spain and Italy* // *Journal of Modern History*, vol. 54, № 3, 1982.

⁴² Bartolome de Las Casas. *Narratio regionum indicarum per Hispanos quosdam devastatarum verissima*. Frankfurt: Sumptibus Johan-Theod. de Bry; Typis Hieronymi Galleri, 1614.

час як інші зображення представлені в електронних базах двох амстердамських музеїв – Рейксмузею⁴³ і Атлас ван Столк⁴⁴, які дозволяють розглядати всі малюнки в реальних розмірах.

Малодосліджені прогалени цієї теми були виявлені мною під час попереднього вивчення історіографії цього питання. Відомі мені автори зазвичай обмежуються конкретним періодом, проблемою (інквізиція, Вісімдесятирічна війна тощо) або формою (візуальні чи нарративні джерела). Окрім цього, сучасні дослідники «чорної легенди» зупиняються головню на дослідженні самого концепту «чорної легенди» та намагаються зрозуміти, завдяки яким факторам негативні уявлення про іспанців змогли настільки глибоко укорінитись в сучасному суспільстві. Такі роботи є корисними, насамперед, з огляду на наявність великого переліку текстів досліджуваного часу.

Серед них вартувало б згадати працю Д. Міранди Торреса «Зовнішній образ Іспанії, так як бачить його Іспанія»⁴⁵, що містить дані про основні антиіспанські твори ранньої модерності й історіографічний огляд праць сучасних істориків. На жаль, автор не подає змістовного аналізу цих праць, а, радше, констатує їх існування та центральні тези кожної з них. Основною причиною цієї роботи є географічний принцип побудови книги, що пропонує образ Іспанії XVI–XVII ст. в англійській, фламандській, італійській і французькій рецепціях. Ще однією цікавою роботою є колективна монографія іспанських авторів «Історія іспанської історіографії»⁴⁶, в якій описано всю іспанську історіографію в хронологічному порядку. Дана робота дозволяє зрозуміти, що деякі елементи «чорної легенди» були створені самими іспанцями, однак поширилися за сприянням іноземних перекладачів і друкарів. Деяке світло на зародження та утвердження «чорної легенди» проливають праці інших іспанських істориків, таких як Рікардо Гарсія Карсель «Демон Півдня. Чорна

⁴³ *Rijksmuseum*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.rijksmuseum.nl>

⁴⁴ *Atlas van Stolk*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.atlasvanstolk.nl/en>

⁴⁵ Miranda Torres D. *La imagen exterior de España, tal como España la ve*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2010.

⁴⁶ Andres-Gallego J., Blazquez J.M., Mitre E., Sanchez Marcos F., Cuenca Toribio J.M. *Historia de la historiografía española*. Madrid: Ediciones Encuentro, 2003.

легенда Філіпа II»⁴⁷ та Ельвіра Рока Бареа «Імперіофобія і чорна легенда»⁴⁸. У першому випадку автор зосереджується на ранньомодерній критиці політики Філіпа II та конструюванні його негативного образу. Водночас він ознайомлює читачів з сучасними дискусіями стосовно головних «злочинів іспанців». Своєю чергою, іспанська дослідниця Ельвіра Рока Бареа розглядає «чорну легенду» як частину дещо ширшого феномену імперіофобії, тим самим бажаючи довести той факт, що подібної критики у моменти свого піднесення зазнавала майже кожна могутня держава.

Не менш важливими є й ті історичні твори, автори яких прослідковують поширення візуальної складової «чорної легенди». Хоча в цьому випадку вони надають перевагу конкретним явищам: завоювання Америки чи Вісімдесятирічна війна. Це, зокрема, дослідження Генрі Кезора⁴⁹ та І. Шнайдер⁵⁰. Обидві праці побудовані на аналізі доброго фактологічного матеріалу, проте їм бракує глибшого аналізу, особливо щодо інтерпретації візуальних джерел.

Та попри всі спроби сучасних дослідників докорінно переглянути усталені уявлення про Іспанію ранньої модерності, «чорна легенда» досі продукується і поширюється в художній літературі, науково-популярних працях, що для підтвердження іспанської жорстокості використовують некритичні праці істориків та їх першоджерела. Особливо виразною є наявність елементів «чорної легенди» в історичних книгах узагальнюючого характеру (показовими тут є шкільні підручники з історії), яким властива описовість і недостатнє опрацювання джерел. Схожа ситуація спіткала й візуальну складову «чорної легенди», окремі елементи якої використовують задля підсилення наративного матеріалу.

Комплексне вивчення «чорної легенди» у європейській історіографії дозволить цілісно охопити цей феномен і показати його становлення, утвердження та живучість у сучасній історичній науці та популярній культурі.

⁴⁷ Garcia Carcel, Ricardo. *El demonio del Sur. La leyenda Negra de Felipe II*. Madrid: Catedra, 2017.

⁴⁸ Barea M. *Imperiofobia y leyenda negra*. Madrid: Ediciones Siruela, 2016.

⁴⁹ Keazor H. *Theodore De Bry's Images for America*. London: Print Quarterly, 1998.

⁵⁰ Schneider Schulze I. *La leyenda negra de Espana. Propaganda en la Guerra de Flandes (1566–1584)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2008.

Незважаючи на те, що негативні уявлення про іспанців у своїй більшості сформувалися впродовж XVI–XVII ст., вони надалі розвивалися та поширювалися в історичних творах наступних поколінь. Здебільшого ці уявлення формувались у вигляді конкретних сюжетів, які були результатом продуманої роботи авторів «чорної легенди», що всіляко комбінували окремі елементи антиіспанської критики, довершуючи їх власною уявою. Центральними об'єктами критики була експансіоністська та релігійна політика Філіпа II. В окремих випадках генератори «чорної легенди» вдавались до особистісної критики іспанського короля та його близького оточення, спотворюючи їх образ гіперболізованими, а той вигаданими характеристиками. На мою думку, не останню роль у консервації цих уявлень зіграли художня література та візуальні зображення, що користувалися більшим попитом на споживацькому ринку, а відтак легше розповсюджували окремі складові «чорної легенди». Таким чином дослідження цього явища в європейській історіографії неможливе без побіжного звертання до інших його носіїв, серед яких не останню роль відігравали візуальні та літературні джерела.

Відтак, основний текст магістерської роботи викладено у трьох розділах, побудованих за хронологічним принципом, що послідовно розглядають становлення «чорної легенди» в XVI–XVII ст., її розвитку в працях інтелектуалів XVIII–XIX ст. та ревізії в європейській історіографії XX ст.

РОЗДІЛ І.

Становлення «чорної легенди» в ранньомодерній Європі

XVI ст. було відправною точкою для зародження і формування «чорної легенди», позаяк саме в цей період Іспанська монархія досягла піку своєї могутності. Найзаповзятіші антиіспанські осередки розвинулися на території тих країн, які перебували у політичній, економічній або релігійній конкуренції з іспанцями. Незважаючи на географічну віддаленість, більшість ранньомодерних авторів «чорної легенди» активно ознайомлювалися з творами одне одного, часто запозичували деталі й окремі елементи своїх звинувачень, утверджуючи та поширюючи негативні смисли щодо Іспанії та іспанців.

1.1. Антиіспанські уявленняв контексті «завоювання» Нового світу

Залучення до орбіти європейського впливу територій Нового світу поставило перед інтелектуалами завдання створити офіційні історії, які б описували звичаї туземців та хід «відкриття» цих земель. Одним із перших текстів цього штибу був щоденник Христофора Колумба. Позаяк Колумб не мав спеціальних навичок у галузі історіописання, то основними джерелами його натхнення були праці середньовічних мандрівників – Джона Мандевіля (1300–1372) і Марко Поло (1254–1324)⁵¹. Таким чином його робота не була сухим описом плавання, адже його доповнили емоційні та фантастичні історії, що, своєю чергою, приваблювали європейського читача.

Бажаючи отримати офіційну історію подій у Новому світі, «Католицькі королі» звернулися до придворних письменників, хоч ті не мали досвіду перебування в Індіях. Одним із них був гуманіст італійського походження Педро Мартір де Англєрія (1457–1526), що в 1511 р. написав «Десятиліття Нового світу». З перспективи сучасного історика, ця робота була відвертою компіляцією офіційних документів, листів і записок осіб, які побували на щойно відкритих землях. Іншою важливою особливістю праці було запозичення моделей

⁵¹ *The Oxford History of Historical Writing*. Volume 3. Ed. By Daniel Woolf. New York: Oxford University Press, 2011. P. 557.

класичних істориків – Геродота, Плінія Старшого, Арістотеля, що було поширеною практикою доби Відродження⁵². Водночас П. де Англєрія запозичив чимало «фантастичних» повідомлень Х. Колумба, таким чином утвердивши уявлення про екзотичність тамтешніх мешканців і способу їхнього життя.

Уже через кілька років у середовищі іспанських інтелектуалів тема Нового світу набула неабиякої популярності. Їхню увагу привертали не так описи досі невідомих індіанців, як цивілізаторська місія іспанських монархів. Взірцевим прикладом такого типу історії була робота Гонсало Фернандес де Ов'єдо-і-Вальдеса (1478–1557) «Загальна та природна історія Індій» (1557). З допомогою таких історій іспанські королі сподівалися легітимізувати «завоювання» та «захоплення» земель Нового світу. Для цього письменники мали зобразити індіанців в образі неосвічених варварів, що практикують язичницькі звичаї та канібалізм, тому очікувати від них об'єктивності не доводиться⁵³. Іншими представниками такого типу історій Нового світу були іспанський богослов Хуан де Сепульведа (1491–1573) і Франсиско Лопес де Гомара.

Однак такий підхід у зображенні індіанців не влаштовував тих письменників, які мали можливість спостерігати за ходом «конкісти» безпосередньо. Одним із них був домініканський монах Бартоломе де Ляс Касас. Будучи свідком подій, він зауважив, що індіанське суспільство аж ніяк не є примітивним, а має високорозвинену культуру, свій тип дворянства, економіки, тощо. Відтак, у своїй роботі «Коротка історія руйнування Індій» Ляс Касас спробував спростувати попередні історії, які, за його словами, ґрунтувалися на неперевіраних фактах і спотворювали образ індіанця. Автор став на захист туземців і виступив проти всездозволеності конкістадорів. Саме його робота заклала основи «чорної легенди» ранньомодерної Іспанії, адже висловлені в ній ідеї зумовили грандіозну полеміку між прихильниками і противниками «жорстокого іспанського завоювання» Нового світу.

Вочевидь сам Ляс Касас не був свідомим творцем антиіспанських уявлень, а перш за все керувався намаганням захистити індіанців від свавілля іспанських

⁵² *The Oxford History of Historical Writing ...* P. 558–559.

⁵³ *Ibid.* P.563

конкістадорів. Про це свідчить аудиторія на яку орієнтувався автор – імператор Карл V та іспанський двір. Окрім цього, відомо, що перше друковане видання було опубліковано лише через десять років після написання самого твору, що наводить нас на думку про те, що домініканець не хотів поширювати свої ідеї серед усього іспанського населення без попереднього ознайомлення монарха з ним.

Одним із чинників, який міг вплинути на ідеї Ляс Касаса була діяльність монахів ордену домініканців, що конкурували у проповідуванні християнської віри з францисканцями й августинцями. Ченці цього ордену, серед яких варто згадати Педро де Кордобу (1460–1525) і Антоніо де Монтесіно (1475–1545), часто засуджували енком'єнду (володіння землею з прикріпленими до неї тубільцями), рабовласників і методи «умиротворення» індіанців⁵⁴. Отож, потрапивши в це середовище, Ляс Касас всіляко намагався змінити перебіг «іспанського завоювання» Америки, закликаючи енкомендерос відмовитися від своєї власності та жорстокого ставлення до індіанців. Не зумівши їх переконати, він вирішив звернутися напряму до королівської адміністрації. Монархи враховували зауваження Ляс Касаса і впроваджували різноманітні заходи та закони: відправляли до Америки групи ченців-ієронімітів для розслідування зловживань колоністів, прийняли «Нові закони» (1542), що скасували використання індіанців як рабів, поступово скасували енком'єнду і заборонили насильний примус індіанців до праці⁵⁵. Однак на практиці жоден із цих заходів не досяг своєї кінцевої мети через сильний опір енкомендерос і неспроможність королівської адміністрації повноцінно контролювати діяльність колоністів.

Настільки активні дії монаха спровокували загострення конфлікту і привели до прямих звинувачень Ляс Касаса перед королем⁵⁶. Відтак ще одним способом вплинути на суспільну думку була участь домініканця у відкритих

⁵⁴ Carozza P.G. *From Conquest to Constitutions: Retrieving a Latin American Tradition of the Idea of Human Rights* // *Human Rights Quarterly*, 2003. P. 289–290.

⁵⁵ Garcia E.G. *Bartolome de Las Casas y los derechos humanos*. Salamanca: Editorial San Esteban, 2013. P. 4. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://eprints.ucm.es/12666/1/bartolome_de_las_casas.pdf

⁵⁶ Сепеда Эраклио. *Поражение Лас-Касаса в Чуапаче* / Бартоломе де Лас-Касас. К истории завоевания Америки/ Под. редак.: Григулевич И.Р., Кинжалов Р.В., Хорошаева И.Ф. Москва: Наука, 1966. С. 112.

дебатах, найвідомішими з яких було «Вальядолідське зібрання» (1550–1551). Він доводив, що індіанці, будучи підданими іспанської корони, повинні користуватися рівними правами з рештою колоністів, а також, що вони інтелектуально здатні прийняти християнську віру без примусу; що колоністи повинні підтримувати своє життя у Новому Світі лише за рахунок власних сил, без насильницького використання індіанської праці⁵⁷. Закиди Ляс Касаса були спрямовані не лише проти іспанської еліти Нового Світу, але й проти широкого кола тамтешнього кліру, що, як наслідок, сформувало потужну опозицію проти нього. Одним із найревніших захисників дійсного порядку в Індіях був уже згадуваний Хуан де Сепульведа, який доводив, що доктрину природного рабства потрібно повністю застосувати щодо індіанців на підставі їх «неповноцінності». На його думку, війна і факт завоювання були обов'язковими і необхідними умовами євангелізації⁵⁸. Іншим противником ідей Ляс Касаса був францисканець Торібіо де Бенавенте (1482–1569), який вважав висловлювання і трактати монаха шкідливими для міжнародного іміджу як чернечого ордену, так і монархії⁵⁹.

Незважаючи на протидію іспанського кліру, в 1552 р. Ляс Касасові вдалося опублікувати свою роботу завдяки фінансовій допомозі доньки Карла V Марії Австрійської та її чоловіка майбутнього імператора Максиміліана II Габсбурга. Та вже у 1556 р. трактат внесли до списку заборонених книг, хоча офіційне рішення Інквізиційного трибуналу в цій справі з'явилося лише у 1660 р. Один із учасників Інквізиційного трибуналу стверджував, що де Ляс Касас у своєму творі розповідає «...занадто страшні та жахливі речі про іспанських солдат, тож навіть якщо б це дійсно було правдою, то було б простіше представити це королю та його міністрам, а не публікувати, адже звідти іноземці беруть аргументи для того, щоб називати іспанців жорстокими»⁶⁰. Видається очевидним, що заборона на поширення книги пояснювалася усвідомленням відверто негативного і компрометуючого Іспанію та іспанців змісту, тим більше, що в іншомовних

⁵⁷ Elliot J.H. *Imperial Spain (1469–1716)*...P. 53.

⁵⁸ Ibid. P. 54.

⁵⁹ Хорошаева И.Ф. *Бартоломе де Лас-Касас и Мотолония / Бартоломе де Лас-Касас. К истории завоевания Америки / Под. редак.: Григулевич И.Р., Кинжалов Р.В., Хорошаева И.Ф. Москва: Наука, 1966. С. 93.*

⁶⁰ Miranda Torres D. *La imagen exterior de España, tal como España la ve. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2010. P.88.*

варіаціях тексту видавці не нехтували власною уявою, змінюючи назву, структуру тексту, додаючи гравюри, віршовані вставки, відсутні в оригінальному примірнику. Тим не менше, ще до заборони книги в Іспанії, її оригінальні примірники потрапили на французькі, фламандські, німецькі ринки.

Перший переклад «Короткої історії руйнування Індій» з'явився відносно швидко. Його зробив фламандський протестант Жак де Міггрод в Антверпені, а опублікував у Парижі в 1578 р. Гійом Жульєн, змінивши назву книги на «Тиранія і жорстокості іспанців, скоєні в Західних Індіях». Саме це видання неодноразово перевидавалося в ранньомодерній Франції (наприклад, у 1630 р. Жаком Кальюе в Руані або в 1642 р. Жаном Кафіном в Ліоні). Перший німецькомовний примірник був виготовлений у 1598 р. льєжським гравером Теодором де Брі (1528–1598), який заклав основи візуальної складової «чорної легенди». У цій версії текст де Ляс Касаса було доповнено сімнадцятьма мідними гравюрами, які унаочнювали описану іспанську тиранію. За словами дослідниці Міранди дель Торрес саме це видання, доповнене ілюстраціями, зіграло ключову роль в утвердженні американської складової «чорної легенди»⁶¹. У 1614 р. сини Т. де Брі перевидали німецький примірник латинською мовою. Наступним і найяскравішим варіантом перевидання трактату був примірник 1620 р., що виділяється набагато виразнішим анти-іспанським змістом, аніж його попередники. У ньому «Коротка історія...» була вже однією з двох складових книги, опублікованої французькою мовою та виданої під назвою «Зерцало жорстокої та жахливої іспанської тиранії в Нідерландах, учиненої тираном герцогом Альбою, й іншими полководцями короля Філіпа II»⁶². Книгу опублікував Ян Еверцзон Клоппенбурх (1571–1648) – амстердамський видавець патріотичних і релігійних книг, безпосередньо пов'язаний із Нідерландською реформованою церквою⁶³.

Схожу траєкторію у написанні історії Нового світу, досить швидко запозичили іноземні автори. Одним із найбільш компрометуючих не-іспанських

⁶¹ Miranda Torres D. *La imagen exterior de España, tal como España la ve...* P.88.

⁶² Bartolomé de Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...*

⁶³ *Library of Congress*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://lccn.loc.gov/2006584207>

текстів була праця італійця Джироламо Бенцоні «Історія Нового Світу». На відміну від Ляс Касаса та решти іспанських істориків, Бенцоні перебував у Новому світі у якості торгівця, якого не влаштовувала політика іспанських королів через накладені на іноземців обмеження⁶⁴. Його книга, як і робота іспанського домініканця, також досить швидко здобула популярність на читацькому ринку, відтак перші примірники латинською, французькою, німецькою мовами з'явилися майже відразу після публікації оригіналу. Позаяк у книзі критикувалася діяльність іспанських конкістадорів, то поширювати «Історію...» на землях Іспанській монархії було заборонено. Найбільш розповсюдженим і затребуваним серед читачів були французьке і латинське видання, яким особливої популярності додавали мідні гравюри Теодора де Брі⁶⁵.

Обидві праці відрізняються за своєю структурою. Наприклад, Б. де Ляс Касас будує свій текст за географічним принципом, його робота складається з циклу невеликих міні-статей, кожна з яких демонструє або ж підсумовує п'ятдесятилітнє «панування» іспанських колоністів на окремих територіях Нового світу – Еспаньолі, Кубі, Юкатані, Нікарагуа, Гватемалі, Венесуела, Нова Гранада та інших, незалежно від реальної дати завоювання тієї чи іншої області. У свою чергу, «Історія Нового Світу» Дж. Бенцоні складається з трьох книг, короткої передмови-подяки й окремого розділу про завоювання Канарських островів. Окрім цього, вона містить вісімнадцять гравюр, намальованих самим Дж. Бенцоні.

Головною метою «завоювання», на думку обох авторів, було бажання здобути індіанське золото та срібло⁶⁶. Для підтвердження своєї гіпотези вони наводили приклади крайньої жорстокості конкістадорів, які заради скарбів не гребували жодними насильницькими методами. Окрім примушування індіанців до праці в копальнях, окремі види тортур застосовувалися до тих із них, хто не

⁶⁴ *Girolamo Benzoni*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://catholicity.com/encyclopedia/b/benzoni,girolamo.html>

⁶⁵ *History of the New World by Girolamo Benzoni, of Milan, shewing his travels in America, from A.D. 1541 to 1556 : with some particulars of the island of Canary*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=opU4DwAAQBAJ&pg=PT12&lpg=PT12&dq=girolamo+benzoni+biography&source=bl&ots=l6UU9Kckt3&sig=gPGCdAMqGVZ3ZKa-wDCt8XZejNw&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwiVj8viiyqHaAhVCWSwKHbacDjwQ6AEIcjAP#v=onepage&q&f=false>

⁶⁶ *History of the New World by G. B....* P.159-160.

бажав розповідати про місце зберігання золота і срібла⁶⁷. За словами, Дж. Бенцоні, виснаження від тяжкої праці було другорядною проблемою для індіанців, куди жорстокішими були покарання за погано виконану роботу. «І є серед іспанців не просто жорстокі, але дуже жорстокі, коли чоловік хотів покарати раба за вчинений ним злочин або поганий робочий день (...) то замість того, щоб дати йому вечерю, змушував роздягтися (...) і, кинувши на землю, прив'язавши його руки і ноги до дерева (...) бив його батоном чи шнуром доти, доки тіло не починало стікати кров'ю (...) далі омивав його тіло сумішшю з сільського перцю, солі та води»⁶⁸. Своєю чергою, Ляс Касас наводить приклади покарань аборигенів через спалення живцем, четвертування або ж повішання⁶⁹. Сучасним історикам складно оцінювати такі описи як правдиві чи сфальсифіковані, проте, впливовість їхніх сюжетів на європейську публіку найкраще спостерігається на прикладі їх поширення не лише у наративній, а й у візуальній формах⁷⁰.

Одними із прикладів безвиході, в якій опинилися американські аборигени, були самогубства самих індіанців, які таким чином хотіли уникнути смерті від рук іспанців⁷¹. «Тому багато пішло до лісів і там, убивши своїх дітей, повісилися, кажучи, що краще вмерти, ніж так жалюгідно жити, прислугуючи таким жорстоким тиранам і злим злодіям.(...) Деякі кидалися з високих скель у прірву; інші стрибали в море; інші ж у річку; а ще інші морили себе голодом до смерті»⁷². Досі невідомо, чи існували приклади таких самогубств насправді, а чи це просто запозичений з античних переказів літературний сюжет, з якими були ознайомлені освічені верстви Європи. Адже в античні часи подібні масові самогубства мали місце при завоюваннях тієї чи іншої території, коли сторона, що чинила опір, вважала за краще померти від рук своїх співвітчизників, аніж потрапити у рабство чи бути вбитим ворогом. Найяскравішим прикладом цього у контексті іспанської історії була облога Нумансії римлянами в 133 р. до н. е.,

⁶⁷ Bartolomé de las Casas. *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*... P. 128-131.

⁶⁸ *History of the New World by G. B.*...P.88-89.

⁶⁹ Bartolomé de las Casas. *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*... P.19-20.

⁷⁰ Льежський гравер Теодор де Брі створив гравюру, яка ілюструвала такі способи покарання.

⁷¹ Bartolomé de las Casas. *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*... P. 90-92.

⁷² *History of the New World by G. B.*...P.39.

на завершення якої всі жителі «вирішили» обрати смерть, аніж підкоритися загарбникам.

Ще одним поширеним сюжетом іспанської жорстокості було використання собак – невідомих раніше індіанцям тварин. Катування собаками подається як один із найпопулярніших методів, особливо «полювання» з їхньою допомогою на тубільців⁷³. Гадаю, що цей сюжет був інспірований практикою іспанського конкістадора Васко Нуньеса де Бальбоа (1475–1519), про жорстокі злочини якого розповів у роботі «Про Новий Світ» («*De Orbe Novo*, 1530) італієць Педро Мартір де Англєрія, що служив іспанській короні. За його словами, Бальбоа згодував своїм собакам сорок місцевих чоловіків, які, на його думку, вчинили гріх содомії⁷⁴. Складно сказати чи застосовувалися такі методи насправді, однак фактом залишається те, що у творах ранньомодерних авторів про Новий Світ та на гравюрах художників, які зображали «іспанську конкісту», собака була невід’ємним атрибутом конкістадора.

Головним злочином іспанців, за словами де Ляс Касаса і Дж. Бенцоні була навмисно спровокована демографічна катастрофа індіанців. За «підрахунками» монаха-домініканця, від жорстокості конкістадорів постраждало близько двадцяти мільйонів індіанців. Як приклад можна навести поданий Б. де Ляс Касасом опис міста Мехіко і прилеглих до нього територій, які, за його словами, були найнаселенішими регіонами Нового Світу, та перевищували населення Толедо, Севільї, Вальядоліда, Сарагоси і Барселони разом взятих. Внаслідок «насильницького вторгнення жорстоких тиранів» їх позбавили великої кількості жителів. Цікаво, що монах порівнює завоювання цього міста із вторгненням турків у Європу, зауважуючи, що «злочини іспанців є набагато гіршими за ті, які вчинили турки для знищення християнської церкви»⁷⁵. Згодом таке порівняння охоче запозичать протестантські автори у своїх творах про Вісімдесятирічну

⁷³ Bartolomé de las Casas. *Brevisima relación de la destrucción de las Indias...* P. 90; *History of the New World by G. B...* P.181.

⁷⁴ Vasco Núñez de Balboa. [Електронний ресурс] Режим доступу:https://en.wikipedia.org/wiki/Vasco_N%C3%BA%C3%B1ez_de_Balboa

⁷⁵ Bartolomé de las Casas. *Brevisima relación de la destrucción de las Indias...* P. 55.

війну, апелюючи до того, що навіть варварське нашествя турків не було настільки жахливим як злочини іспанців проти фламандського населення.

В обох роботах важливе місце займає спроба авторів деконструювати образ індіанця, створений попередніми іспанськими істориками, в чиїх працях пропагувався образ неосвічених варварів, які практикують жорстокі язичницькі ритуали. Наприклад, Б. де Ляс Касас використовує велику кількість позитивних епітетів, таких як мирні, вірні, невинні тощо, таким чином, бажаючи донести до іспанської публіки оновлений образ американського аборигена⁷⁶. Прикметно, що де Ляс Касас майже не згадує тих моментів «завоювання» Нового Світу, де образ індіанців міг би бути негативним для тогочасного європейського реципієнта. Зокрема у тексті немає згадок про язичницьке віросповідання корінного населення, що, незважаючи на поширення християнства, продовжували практикувати багато племен. Також не згадано про міжусобиці між індіанськими племенами, які в обмін на золото заручалися підтримкою іспанських військових. Текст винятково однобічний, у ньому відсутні згадки бодай найменших позитивних моментів «іспанської конкісти». У випадку опису вбивств індіанцями іспанців, автор намагається виправдати їхні дії: «вони вбили велику кількість християн на мостах лагуни, у справедливій і святій війні, з праведних на те причин, які у них були і є, обґрунтованих і виправданих справедливістю»⁷⁷.

Дещо відмінними є твердження італійського мандрівника, який вдається до опису індіанців як варварів, язичників, що практикують канібалізм, а зовні нагадують страховиськ⁷⁸. Такі описи, мабуть, слугували для приваблення потенційних читачів, яких особливо цікавили традиції досі невідомого народу. Поряд із цим, Дж. Бенцоні перебиває традицію Ляс Касаса і звертається до жорстокостей, що їх вчиняли індіанці щодо іспанських колоністів. Однак він, як і домініканський монах, вказує на те, що якби іспанці з початку відкриття Індій практикували доброзичливість, а не безчесність, то тубільці б не наслідували приклади їхньої жорстокості та недобросовісності. Самі ж індіанців

⁷⁶ Bartolomé de las Casas. *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*... P. 8-11.

⁷⁷ Ibid. P. 65.

⁷⁸ *History of the New World by G. B.*...P.2,4.

стверджували, що лаятися, вживати надмірну кількість алкоголю і бути жорстокими їх навчили іспанці⁷⁹. Певну відповідальність за жорстокість індіанців щодо іспанців Дж. Бенцоні покладає на священників-францисканців, які займались місіонерською діяльністю в Індіях. В одному із пасажів, він цитує слова одного із аборигенів: «Відколи я став християнином, я навчився клястися іменем Божим (...) грати в азартні ігри та ніколи не говорити правди, я купив залізного меча, щоб сваритися і жити так, як живуть християни, я не хочу нічого окрім коханки (...)»⁸⁰. За словами Бенцоні, до приходу іспанців індіанці були мирним населенням, жили в гармонії з природою й одне з одним, проте неправильне тлумачення християнських цінностей іспанськими священниками і повсюдне використання завойовниками жорстоких покарань, змусило тубільців переймати їх тип поведінки. Тому всі звірські злочини, які вчиняли індіанці проти іспанців були інспіровані самими колоністами.

На відміну від тексту де Ляс Касаса, «Історія Нового Світу» Дж. Бенцоні містить менше детальних описів іспанської тиранії. Однак, незважаючи на особистий досвід авторів, їх твердження не варто сприймати буквально через високий рівень суб'єктивності, емоційності та неприхованої упередженості. Текст де Ляс Касаса писався у формі доповідного трактату, покликаного переконати іспанського короля у зловживаннях адміністрації в Індіях. Своєю чергою, Бенцоні описував свої враження як розчарований іноземний торговець, чию свободу обмежували іспанські чиновники. Більше того, не можна не згадати про те, що ці праці зробили їхніх авторів відомими та популярними, адже у той час колекції подорожей до Нового світу були особливо затребуваними на читацькому ринку і, зважаючи на їх антиіспанський характер, на них можна було заробити чимало грошей. Територія поширення перших іншомовних перекладів «Короткої історії...» та «Історії Нового Світу» демонструє, що особливого визнання вони здобули на землях, які не входили до Іспанської монархії (Венеціанська Республіка, Франція, німецькі держави). У розпал Вісімдесятирічної війни у Нідерландах почали з'являтися нідерландські

⁷⁹ *History of the New World by G. B....P.58.*

⁸⁰ *Ibid. P.163.*

примірники (Гарлем, Амстердам). Без сумніву, Б. де Ляс Касас і Дж. Бенцоні відіграли вагомий роль в утвердженні негативних уявлень щодо Іспанії. Велика кількість описаних ними сюжетів стали взірцевими та надихнули інших ранньомодерних авторів і граверів з антиіспанськими переконаннями, бажанням очорнити міжнародний імідж імперії, керуючись переважно меркантильними цілями.

Після поширення праць Б. де Ляс Касаса та Дж. Бенцоні перед проіспанськими інтелектуалами постала потреба написання роботи спростувального характеру. Однією з перших праць такого напрямку була «Загальна історія Індій» Франсиско Лопеса де Гомари. Сам автор не мав досвіду перебування в Індіях, однак активно спілкувався з Ернаном Кортесом, Хуаном де Сепувельдою, Франсиско Сервантесом де Саласаром (1514–1575), Педро де Наваррою (1454–1523), завдяки чому мав доступ до численної кількості документів та особистих епістолярних матеріалів конкістадорів⁸¹. У його роботі відтворено послідовну історію іспанського завоювання Нового Світу, а про успіх книги свідчило швидке поширення іншомовних перекладів за межами Іспанії⁸². Незважаючи на те, що сама праця возвеличувала діяльність конкістадорів та іспанських монархів, у самій Іспанії її зустріли досить прохолодно, звинувативши автора у спотворенні реальних подій. Відтак, 17 листопада 1553 р. в Іспанії було заборонено видавати чи поширювати примірники «Загальної історії Індій» під загрозою штрафу у 200 000 мараведі⁸³. Офіційною причиною заборони був неправдивий опис конкісти, проте сучасні дослідники висувають ще три гіпотези, які могли б пояснити заборону популярної закордоном книги. Перше пояснення тісно пов'язане з особою Б. де Ляс Касаса, якого Гомара згадує у своєму творі, однак ніяк не возвеличує його діяльність. На думку Г. Вагнера, Ляс Касас користувався певним впливом при дворі іспанського короля, він

⁸¹ Йдеться про знайомства з офіційним придворним хроністом Педро Мехія (1497-1551), конкістадором Гонсало Хіменес де Кесада (1509-1579), істориком Гонсало Фернандес де Ов'єдо. Simón Varcancel Martínez. *Una aproximación a Francisco Lopez de Gomara*. / Caravelle, No. 53. Toulouse: Preses Universitaires du Midi, 1989. P.10.

⁸² Schroeder Susan. *Chimalpahin's Conquest A Nahua Historian's Rewriting of Francisco Lopez de Gomara's La conquista de Mexico*. Stanford: Stanford University Press, 2010. P. 35.

⁸³ *Francisco Lopez de Gómara...*; Мараведі – португальська та іспанська монета, спершу – золота, потім – білонна та мідна.

неодноразово зустрічався з монархом, якому симпатизували ідеї домініканця. Тому, можемо припустити, що применшення ролі останнього у вивченні Америки позначилося на сприйнятті твору близькими до Ляс Касаса особами, серед яких були родичі короля⁸⁴. Друга і найменше ймовірна теорія пояснює заборону негативною реакцією на книгу Мартіна Кортеса (1510–1582) через завуальовану критику його батька Ернана⁸⁵. Третя виходить із присутньої у публікації критики Карла V, що й спровокувала ворожість корони. Наприклад, у тексті Гомара відкрито критикує Імператора за продаж Молуккських островів королю Португалії або ж висловлює аргументи проти Нових законів 1542 р., які, на його думку, лише підбурюють енкомендерос до відкритого повстання проти корони⁸⁶.

Перше, що кидається в очі, це те, що «Загальна історія Індій» просякнута ідеєю іспанської першості у порівнянні з іншими народами, що проявляється у возвеличенні Імперії й імператора, вихвалянні завойовницьких успіхів конкістадорів, місіонерської діяльності католицьких орденів. Окрім цього, у тексті присутні ознаки провіденціалізму: Бог хотів, аби саме іспанці відкрили Індії та саме в час їх політичного процвітання⁸⁷.

Гомара, як і більшість істориків Нового світу подає детальне географічне розташування Індій, приблизну кількість населення, відомості про флору, фауну, побут, релігійні уявлення кожного племені. На фоні цих повідомлень автор не забуває згадувати імена тих конкістадорів, які здійснили ключовий внесок в освоєння важливих для іспанців територій. Серед них особливою увагою вирізняються Ернан Кортес, Крістобаль Вака де Кастро (1492–1566), Дієго де Альмагро (1475–1538), Педро де Альварадо (1485–1541), Франсіско Пісарро (1471–1541) та інші.

На відміну від текстів італійського автора і монаха-домініканця, в яких ситуацію в Індіях описано досить однобічно, «Загальна історія...» демонструє інші обставини завоювання. Це, насамперед, зустріч двох несхожих одна на одну

⁸⁴ Simón Varcancel Martínez. *Una aproximación a Francisco Lopez de Gomara...* P. 11.

⁸⁵ Ibid. P. 11.

⁸⁶ Ibid. P. 11-12.

⁸⁷ Francisco López de Gómara. *Historia general de las Indias...* (A Don Carlos).

цивілізацій, які відрізнялися віросповіданням, культурою, стилем життя та, що важливіше, середовищем свого існування. Гомара повідомляє, що вперше потрапивши до Індій, іспанці не знали як правильно обробляти ці землі, чим харчуватися, на кого полювати і т. д., а тому часто обмінювали невідомі для індіанців предмети (дзвіночки, голки, скло) на їжу⁸⁸. Ще однією проблемою для іспанців було нове, досі невідоме європейцям захворювання, яке Гомара називає “*las bubas*” (бубон), що поширювалося через статеві стосунки іспанців із місцевими жінками⁸⁹. Поруч із проблемами суто природного характеру, іспанські колоністи були неготові зустрітися з практикою людських жертвоприношень і канібалізму. Гомара неодноразово описує випадки, коли індіанці, на перший погляд, гостинно приймали іспанців, а опісля приносили їх в жертву богу Сонця⁹⁰. Прикладом таких ритуальних вбивств був випадок у Мексиці, коли індіанці вбили чотирьохсот іспанців, яких опісля з’їли, а їхню шкіру поклали до свого храму⁹¹.

Гомара визнає, що іспанці вбили багатьох індіанців, однак він не наважується озвучити конкретну цифру, можливо, через те, що у нього не було точних даних. У тексті відсутні детальні описи тортур, які, на думку Ляс Касаса і Дж. Бенцоні, конкістадори застосували до тубільців. Зазвичай опис смерті корінного населення подається лише у контексті відкритої військової конфронтації між ними та іспанськими колоністами або в моменти, коли індіанці чинили збройне повстання проти вже усталеного порядку. Також відсутні приклади вбивств мирного населення. Таку обставину можна пояснити тим, що основним джерелом для написання «Загальної історії...» були повідомлення самих конкістадорів, які не могли описати свої дії у виключно негативному світлі з жорстокими деталями вбивств. Ба більше, Гомара намагається пояснити вимирання корінного населення іншими причинами. Перш за все він зауважує, що багато індіанців померло від принесеної європейцями віспи, яка поширювалася повітряно-крапельним шляхом, а тому іноді іспанці, навідуючись

⁸⁸ Francisco López de Gómara. *Historia general de las Indias...* (Lo que trabajó Cristóbal Colón por ir a las Indias).

⁸⁹ Ibid. (Que las bubas vinieron de las Indias)

⁹⁰ Ibid. (Guerra deTúmbez y población de San Miguel deTangarara)

⁹¹ Ibid. (Pánuco).

до окремих поселень, заставляли більшу частину населення мертвою⁹². Окрім цього, важливу роль відігравали сутички між місцевими племенами, які, обіцяючи у винагороду золото, намагалися отримати допомогу від іспанських конкістадорів у міжусобних чварах⁹³. Цікаво, що пізніше саме ці твердження стануть центральними аргументами сучасних істориків, щоб пояснити описану Ляс Касасом демографічну катастрофу.

На противагу де Ляс Касасу і Дж. Бенцоні, які подавали позитивний образ індіанців у своїх творах, Гомара зображає їх грішними ідолопоклонниками, які приносять у жертву живих людей, практикують канібалізм. На його думку, іспанські конкістадори своїм втручанням можуть врятувати цей грішний народ і здатні завоювати багато нових земель, які б послужили Іспанській імперії, а самі завоювання могли б бути масштабнішими, якби Карл V не був зайнятий військовими кампаніями в Європі⁹⁴. Загалом, сконструйований автором образ індіанця був таким, яким його очікувала побачити читацька аудиторія. Гомара добре відгукувався про тих тубільців, які прийняли християнство і хотіли вивчати європейську грамоту. Однак у тексті переважають негативні уявлення про місцеве населення, до яких іспанець застосовував різноманітні епітети, такі як: ідолопоклонники, язичники, содоміти, канібали, ті, що говорять з дияволом, «говорять як маври», «схожі на євреїв» тощо⁹⁵. Натомість щодо іспанців він вживав цілком протилежні прикметники: хоробрі, людяні, вірні, релігійні та інші⁹⁶.

У порівнянні з «Короткою історією...» та «Історією Нового Світу», опус Ф. де Гомара має більше ознак історичного твору: у ньому присутня чітка хронологічна послідовність, точні географічні дані, згадки реальних історичних осіб, використання історичних документів як додатків тощо. У своїй роботі він не намагався описати завоювання Індій як винятково насильницьку військову кампанію, головним двигуном якої було бажання захопити якомога більше

⁹² Francisco López de Gómara. *Historia general de las Indias...* (De la isla de Cuba).

⁹³ Ibid. (Las guerras y diferencias entre Guaxcar y Atabaliba).

⁹⁴ Ibid. (A Don Carlos).

⁹⁵ Ibid. (Lo que aconteció a Pedro de Alvarado en el Perú, A don Carlos).

⁹⁶ Ibid. (Descubrimiento del mar del Sur).

американського золота. Навпаки, Гомара приписує діям іспанців певну цивілізаторську місію, з покликанням навернути дикий, язичницький народ до європейської моделі життя. Окрім цього, Гомара подає докладні етнографічні описи корінного населення, природно-кліматичні і демографічні умови. Його «Загальна історія...» малює надто ідеалізований образ конкістадора і загалом всієї конкісти, насильницькі дії якої мали бути спровоковані виключно ворожою поведінкою індіанців. Він критично відгукується про втручання короля і монахів-домініканців, зокрема Ляс Касаса, що хотіли видозмінити найзручніший для конкістадорів та іспанських колоністів спосіб життя.

1.2. Європейська складова «чорної легенди»

Вісімдесятирічна війна й Іспанська інквізиція були центральними аспектами європейської складової «чорної легенди» Іспанії. Її започаткували твори апологетів протестантизму – іспанця за походження Франсіско де Енсінаса (1518–1552), автора «Історії Бельгійської держави та іспанської релігії» (1545), та нідерландського воєначальника і дипломата Філіпа ван Марнікса (1538–1598) у «Вулику святих бджіл Римської Церкви» (1569)⁹⁷. Бажаючи абстрагуватись від традицій католицького історіописання, зорієнтованої на централізовану традицію християнської імперії, протестантські автори вдавалися до витворення власної історіографічної парадигми, що полягала в акцентуванні на територіальній єдності держави та її світських цінностях⁹⁸. Відтак, протестантські праці цього часу носили здебільшого полемічний і пропагандистський характер, тим самим бажаючи захистити свою територію від експансіоністських амбіцій іноземних володарів. Позаяк Вісімдесятирічна війна розпочалась як конфлікт за політичні привілеї та релігійну віротерпимість між Іспанією та Нідерландськими провінціями, то ця тема привабила широке коло протестантських істориків.

Очевидно, що фламандські автори, створюючи антиіспанські твори, знаходились під впливом вже існуючих наративних моделей. Відтак, вони

⁹⁷ David Miranda Torres. *La imagen exterior de España, tal como España la ve...* P.68–69.

⁹⁸ *The Oxford History of Historical Writing*....P.326.

шукали натхнення не лише у власному досвіді спостереження за іспанським сваліллям у фламандських містах, але й в антиіспанських працях про Новий світ. Звідси стає зрозуміло чому, вдаючись до опису іспанців, протестантські автори послуговувались тими ж епітетами, порівняннями, перебільшеннями, що і їх іноземні колеги. Іншим важливим аспектом у появі антиіспанських віянь була тогочасна геополітична ситуація у Нідерландах, яка сприяла швидкому обміну ідеями з усіх сторін. З одного боку, це італійська література доби Відродження, у якій пропагувався образ «жорстокого іспанця» через нещодавно завершені Італійські війни. З іншого, німецькомовні книги, які були продуктом Реформації, та малювали негативний образ іспанських монархів за їх фанатичну вірність католицькій церкві⁹⁹.

Важливим прикладом такого наративу була франкомовна публікація «Зерцало жорстокої та жахливої іспанської тиранії в Нідерландах, учиненої тираном герцогом Альбою, й іншими полководцями короля Філіпа II»¹⁰⁰. Це видання складалося з двох частин: «Походження і розвиток заворушень у Нідерландах» – скорочена версія твору голландського історика Йоганнеса Гісіуса, яку я проаналізую докладніше; і черговий переклад «Короткої історії руйнування Індій» вже відомого нам Б. де Ляс Касаса. Обидва твори були значно скорочені, доповнені візуальним і наративним матеріалом (у вигляді коротких віршів) й опубліковані однією книгою амстердамським видавцем Яном Еверцзоном Клоппенбурхом¹⁰¹.

Центральним завданням твору було донести до реципієнта жорстокий характер іспанського правління у Фландрії. Відтак, сама книга складалася з кількох частин. Перша присвячена причинам і довгому назріванню конфлікту між Фландрією та Іспанією. Друга зосереджує увагу на головних винуватцях конфлікту – король Філіп II, Маргарита Пармська, кардинал Гранвель, герцог Альба та ін. Зміст інших частин книги подається за географічним принципом, у яких присутні описи «нелюдських звірств» іспанців у фландрійських містах

⁹⁹ Schneider Schulze I. *La leyenda negra de Espana. Propaganda en la Guerra de Flandes (1566–1584)*...P.68.

¹⁰⁰ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...*

¹⁰¹ *Library of Congress*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://lccn.loc.gov/2006584207>

(Антверпен, Роттердам, Мехелен, Лейден, Гарлем, Зютфен та інші), але з двома винятками: в окремому розділі описано страту графів Егмонта і Горна¹⁰², вбивство яких подано як кульмінація злочинів герцога Альби, та виокремлено заключну частину тексту – «Похвальний дискурс щодо смерті іспанського короля Філіпа II та як він карав з руки Господньої. Правдиве зерцало для інших тиранів, які наслідуватимуть цей приклад»¹⁰³. Походження останнього дискурсу я розглядаю з певною долею скепсису, адже при детальному огляді як оригіналу, так і латиномовного видання, такої вставки знайти не вдалось, що може свідчити про те, що видавець навмисно вставив цей памфлет, видаючи його за доробок Й. Гісіуса.

У викладі твору помітною є тенденція порівнювати війну в Нідерландах із досвідом іспанської присутності в Індіях, наголошуючи, що засоби боротьби з протестантами іспанці перейняли зі способів покарання індіанців. З огляду на це, можна припустити, що Й. Гісіусу був відомий твір Б. де Лас Каса «Коротка історія руйнування Індій». Однак, не виключаємо й такої можливості, що автор міг тривалий час ознайомлюватися з творами італійських авторів, які також описували подорожі до Нового світу та неодноразово критикували іспанську політику щодо цих земель. Ще однією особливістю, яка поєднує твір іспанця-домініканця і протестантського автора, є їх систематично-повторюване порівняння іспанців з «турками-варварами». В одному з фрагментів тексту Й. Гісіус пояснює негідну і жорстоку іспанську поведінку стосовно жінок і міщан їхньою схожістю до турків, яким також властиві подібні риси¹⁰⁴. Натомість в іншому уривку вказує на те, що на такі жорстокі вчинки, які іспанці вчинили у Фландрії, не здатні ні тирані минувшини, ні турки¹⁰⁵.

Аналізуючи текст, можна зробити висновки про те, яким постає образ усього іспанського народу в уяві автора. Досить незвичним є ототожнення іспанців з маранами, єврейським населенням Піренейського півострова, які

¹⁰² Bartolomé de Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...*P. 22-29.

¹⁰³ Ibid. P. 80-89.

¹⁰⁴ Ibid. P. 30.

¹⁰⁵ Ibid.P. 30.

прийняли християнство¹⁰⁶. Вочевидь таке порівняння можна вважати виявом зневаги, адже більшість протестантських міст того часу намагалися заборонити євреям в'їзд до їхніх міст чи будь-яку іншу торгівельно-економічну діяльність. Або ж можна поглянути на це порівняння з точки зору уявлень тогочасних протестантських авторів про цей народ. Наприклад, німецький гуманіст і теолог Філіп Меланхтон (1497–1560) у своїй промові «*De studia lingua Ebraeae*» (1549) погоджувався з тим, що потрібно вивчати іврит для того, щоб протистояти євреям у їх інтерпретації тори, згідно якої саме євреї повинні панувати над світом¹⁰⁷. Схожі уявлення існували і про іспанців, які, захопивши владу над західним Середземномор'ям і Новим світом, бажали створити так зване *Corpus Christianum*, поширивши свою владу на всю християнську Європу. Окрім цього автор активно порівнював іспанців із «жорстокими та кривавими собаками»¹⁰⁸, що, вочевидь було інспіровано авторами, які описували іспанське завоювання Індій, і з «*les loups ravissant*»¹⁰⁹. У переносному значенні ця фраза означає «вовк, що полює», або «вовк, що тримає здобич»¹¹⁰. Ба більше, якщо звернути увагу на тогочасну іспанську геральдику, то в ній присутній символ чорного вовка «*ravissant*», який несе тіло мертвого ягняти у роті або на спині¹¹¹. Таке порівняння могло бути натяком на хижий характер іспанської інтервенції у Фландрію, де Іспанія – це хижий вовк, а фламандський народ – беззахисне ягня.

Щодо головних персонажів книги, то їх декілька, однак першість і найбільшу увагу автора здобув герцог Альба. Дивно, що попри безпосереднє керівництво війною Філіпом II, пряму участь кардинала Гранвеля, Хуліана Ромера (1518–1577) чи Маргарити Пармської, їх діяльність описується, хоч і не без засудження, не в таких грандіозних масштабах, як у випадку «кривавого герцога» Альби, чиє ім'я згадується чи не на кожній сторінці. Навіть у тих

¹⁰⁶ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...*P. 51.

¹⁰⁷ *Євреї и християне в эпоху реформации. Другие протестантские течения и их отношение к евреям.* [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://online-books.openu.ac.il/russian/jews-and-christians-in-western-europe/part11/chapter5.html>

¹⁰⁸ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...*P. 75.

¹⁰⁹ Ibid. P. 17, 50, 55, 59, 84.

¹¹⁰ *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales.* [Електронний ресурс] Режим доступу: www.cnrtl.fr/definition/ravissant/1

¹¹¹ *The Use of the Wolf as an Emblem of Heraldry.* [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.wolfsonalaska.org/chorus/node/174>

частинах тексту, які репрезентують події, щодо яких герцог не мав безпосереднього відношення, автор не втрачає нагоди зайвий раз порівняти їх зі «звірствами», учиненими перед цим Альбою.

Усі наступні частини тексту потрібно розглядати у безперервному зв'язку з їх головними персонажами. Першим об'єктом критики стає тріо, що складається з Філіпа II, Маргарити Пармської та кардинала Гранвеля. Таке поєднання має логічне пояснення, адже цілком відповідає хронології подій і власне з цими особами пов'язують початок Вісімдесятирічної війни. Для кожного персонажа автор створив специфічні порівняння, епітети, означення. Наприклад, кардинала Гранвеля, названо «лихим кардиналом, який тримає повну владу в Нідерландах», «хитрим лисом»¹¹². У свою чергу, Маргариту зображено у постійному конфлікті з фламандським нобілітетом, що всіляко намагаються домогтися толерантності¹¹³. Щодо Філіпа II, то, незважаючи на пропагандистський характер видання, критика проти короля написана, здебільшого, в досить обережній формі та, загалом, зустрічається рідко. Зазвичай, короля звинувачують у бездіяльності й ігноруванні нідерландської знаті, що неодноразово зверталася до нього, просячи аудієнції або надсилаючи листи з проханнями відвідати Фламандію¹¹⁴. В одному із віршів, які доповнюють гравюру, помічаємо звинувачення Філіпа у жадібності:

*Король Філіп, думаючи понівечити Бельгію,
Встановив Тиранічну Інквізицію,
і злу Раду на чолі з Гранвелем,
і раді король наказав,
полювати і виганяти за межі країни нобілітет,
і реформоване населення, і вони йшли у відчаї,
а після конфіскували їхні володіння на благо Короля,
які, я сподіваюсь, він ніколи не отримав.¹¹⁵*

¹¹² Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...* P. 3.

¹¹³ Ibid. P. 3–5.

¹¹⁴ Ibid. P. 6–8.

¹¹⁵ Ibid. P. 7.

Цікаво, що поява цих міні-віршів ніяк не пов'язана з автором оригінального твору, у тексті якого присутні подібні літературні згадки, однак зовсім іншого змісту та розміру. Припускаю, що до створення цих віршів міг докластися видавець, який займався структуруванням тексту та його візуальним наповненням. Такі знахідки наводять нас на думку про те, що Гісіус не бажав так привселюдно «спотворювати» образ короля, як це зробили його наступники.

Проте, з огляду на зміст і критику, найцікавішими видається «Похвальний дискурс щодо смерті іспанського короля Філіпа II та як він карав з руки Господньої. Правдиве зеркало для інших тиранів, які наслідуватимуть цей приклад», що відрізняється від решти тексту і, вочевидь, є «чужорідною» вставкою видавця. Особливістю цієї частини тексту є повсюдне порівняння іспанського короля з жорстокими правителями древності, у деяких випадках описується першість Філіпової жорстокості з-поміж решти: «Арагонський король Іспанії Філіп II, будучи, як я вважаю, найбезпринципнішим із усіх тиранів(...)»¹¹⁶, (...) кривавий Державець і Тигр¹¹⁷, (...) ми свідчимо про те, що він карав зумисно з руки Господа, так як Антіох чи Ірод, (...) Король Іспанії є жорстокішим, ніж Нерон¹¹⁸, (...) очільник цієї тиранії заслуговує називатися найбільшим тираном світу, перевершуючи Нерона, Калігулу, Діоклетіана (...)»¹¹⁹.

Аналізуючи подібні порівняння, можна зробити висновок про те, що автор цього дискурсу намагався накинути королю, створений ним самим, збірний образ. І справді ті якості, які автор хоче приписати королю, скоріш за все, були взяті із інших оповідей про іспанців, які, своєю чергою, є авторськими перебільшеннями, що знаходять своє натхнення в історіях про жорстоких правителів древності. Така практика була особливо поширена і впливова у ранньомодерну добу, адже освічена частина тогочасного європейського суспільства була ознайомлена з цими діячами, хоча б через італійсько-

¹¹⁶ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...* P. 80.

¹¹⁷ Ibid. P. 80

¹¹⁸ Ibid. P. 87.

¹¹⁹ Ibid. P.82.

гуманістичну рецепцію, що всіляко засуджувала будь які прояви «тиранії», засновані на насильницьких діях влади¹²⁰.

Цікавим, з огляду на свою винятковість, є порівняння Філіпа II із тигром. До цього прийому автор вдався після опису захоплення Роттердаму іспанцями, де останні кидалися на здобич, наче леви і тигри¹²¹. Аби зрозуміти, що мав на увазі автор застосовуючи таке порівняння, я спробувала прослідкувати сприйняття «тигра» у Західній Європі та знайшла повідомлення про те, що ще з часів Середньовіччя ця тварина носила кліше дикості, кровожерливості¹²². Можливо таким чином видавець хотів підкреслити тваринну жорстокість Філіпа II, дегуманізуючи того в очах реципієнтів і, тим самим, спотворюючи його як носія влади, що, у свою чергу, привело до деформації образу Іспанської корони загалом. Варто зазначити, що такі анімалістичні порівняння не були єдиними. У тексті знаходимо ототожнення кардинала Гранвеля з «хитрим лисом», а одного із намісників Нідерландів у 1573–1576 рр. Луїса де Рекесенса-і-Суньїгу (1528-1576) порівняно з вовком¹²³.

Та все ж центральним об'єктом критики став герцог Альба, ім'я якого згадано й у назві французького перевидання, зайвий раз акцентуючи читачу, хто є головним героєм твору і ворогом фламандців. Одразу зауважу, що Альба став єдиним персонажем книги, який удостоївся постійного епітета. Перш за все йдеться про конструкт «Тиран герцог Альба», який, в окремих випадках, видозмінювався у різноманітні словосполучення: «найбільший тиран світу дон Фердинанд Альварес герцог Альба», «Тиран», «великий Тиран», «найжорстокіший Тиран»¹²⁴, «Тиран Альба» «жорстокий тиран»¹²⁵, «найжорстокіший Тиран в Іспанії»¹²⁶. У виданні Й. Клоппенбурха «тиран» і

¹²⁰ Нікколо Мак'явеллі. *Флорентійські хроніки. Державець*. Переклад з італійської: Анатоль Перепадя; передмова: Ада Бичко. Харків: Фоліо, 2007.

¹²¹ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...* P. 29.

¹²² *Tigers in Western Literature*. Two Brothers Press, 2004. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ruthpadel.com/tigers-in-western-literature/>

¹²³ Ibid. P. 3, 55.

¹²⁴ Ibid. P. 31.

¹²⁵ Ibid. P. 19

¹²⁶ Ibid. P. 15

похідні від нього слова зустрічаються ледь не на кожній сторінці, а інколи повторюються по два-три рази¹²⁷.

Головним злочином герцога Альби, на думку автора, була страта графів Егмонта і Горна. Хоча це були далеко не єдині жертви іспанських «жорстокостей», дані особи вдовоїлися великої кількості гравюр, віршів, літературних творів, що зображали страту аристократів. Смерті цих персонажів присвячена окрема частина книги під назвою: «Опис обезголовлення двох графів – графа Горна і графа Егмонта»¹²⁸. Цікаво, що у тексті кілька разів було згадано про всі обставини їх смерті. Спершу ув'язнення аристократів описувалося досить посередньо, хоч і не без вживання еної кількості слів «тиранія, кривавий, жорстокість».

Та вже з початком окремої частини – «Опис обезголовлення двох графів – графа Горна і графа Егмонта» – головні персонажі різко змінюються: ними стають самі аристократи за декілька днів до своєї страти. У цій частині в поетичній формі описано їх побожність, вірність і смерть. Поширеною у той час практикою в історіописанні було введення діалогів у текст, що створювало ефект присутності автора під час описуваної ним події. Й. Гісіус вирішив у такій формі подати розмову одного з графів із єпископом, який приймає у нього передсмертну сповідь, що ще більше підносить графа до рангу мученика. Такі поетичні та моралізаторські прийоми були досить поширеними у ранньомодерну добу, коли історичні твори, для їх більшого впливу на читача, прикрашали не завжди точними порівняннями, вигаданими діалогами, гіперболами¹²⁹.

Надалі Й. Гісіус описує «місця слави» герцога Альби й інших полководців, керуючись географічним принципом. Усі вони написані за єдиним зразком, їх назви також схожі, в особливих випадках до них додано гравюри, які видавець вставляв лише у випадку найяскравіших проявів «іспанської жорстокості». Серед таких міст автор згадує Ліль, Турне, Роттердам, Мехелен, Зютфен, Нарден,

¹²⁷ Загалом слова «тиранічного» змісту зустрічаються 111 разів, що значно перевищує кількість вжитих разів тих же слів у попередньо розглянутих джерелах «чорної легенди».

¹²⁸ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...* P. 22.

¹²⁹ Пандель, Ганс-Юрген Пандель. *Чи потребує історія міфів? Міфи : форма колективної пам'яті чи можливість для зловживань?* / Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). Київ: Генеза, 2000. С. 154.

Гарлем, Лейден, Антверпен, Брюссель та інші. Зміст цих оповідок однорідний, за винятком декількох фрагментів, де функції «тирана» переходили від герцога Альби до інших полководців. Наприклад, у Роттердамі «...дуже велику тиранію та жахливе вбивство здійснив герцог де Боссю й іспанці, що прибули...»¹³⁰. Однак і тут, автор не забув згадати, що «вогонь тиранії» запалив герцог Альба, що, у свою чергу, призвело до іспанського бажання заволодіти правами міста Роттердам, жорстоко вбиваючи його жителів, обдурюючи невинних¹³¹. Критики зазнає й економічна діяльність герцога, що, на думку Й. Гісіуса, спустошує родючі землі Фландрії¹³². Нарешті автор звільняє Альбу від відповідальності, описуючи, що той втомився від постійної тиранії та жахливих і кровопролитних бажань Філіпа II, а тому просить короля про усунення від обов'язків, залишаючи Фландрію на невдоволених солдатів¹³³. Замість Альби намісником Нідерландів став Луїс де Рекесенс-і-Суньїга, який хоч і намагався провадити більш помірковану політику, все ж зазнав нападів критики з боку місцевого населення.

Наступні масакри подаються як наслідок дій іспанців під керівництвом інших полководців. Одним із них був іспанець Хуліан Ромеро (1518–1577), що спустошив місто Антверпен, пограбувавши його і вбивши значну частину міщан¹³⁴. Не можна залишити без уваги «жахливу тиранію» ерцгерцога Альберта – штатгальтера Іспанських Нідерландів у 1595–1598 рр., за наказом якого в Брюсселі було заживо закопано молоду дівчину в присутності тисячі осіб за розповсюдження єретичної віри¹³⁵. Ця подія стала одним із найяскравіших виявів іспанської жорстокості, про що свідчить повідомлення про неї у передмові видавця до даної публікації та наявність гравюри, яка ілюструє цей злочин¹³⁶. Відомо, що саме після появи «Кривавої ради» іспанцям було дозволено застосовувати різноманітні види тортур і страт, серед яких практикувалося

¹³⁰ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...* P. 30.

¹³¹ Ibid. P. 30.

¹³² Ibid. P. 31.

¹³³ Ibid. P. 55.

¹³⁴ Ibid. P. 60.

¹³⁵ Ibid. P. 72.

¹³⁶ Ibid. P. 11

закопування живих людей у землю, що, як правило, застосовувалося проти осіб жіночої статті¹³⁷.

Частина звинувачень спрямовувалася проти католицької релігії та інквізиції. З цього приводу знаходимо наступні твердження: «багатьох людей засудили до смерті через релігію; вони не мали щонайменшого права на виправдання і спалювали по п'ять-шість людей щотижня, а у великих містах спалювали по 20–30 осіб. Не розрізняючи між чоловіками і жінками, не зважаючи на вік, всіх їх заганяли у вогняну пастку, створену католицькою релігією»¹³⁸. Такі дії іспанської влади не могли залишитися без уваги реформатів, а тому після хвилі страт розпочалися іконоборчі бунти, що, у свою чергу, змусило Філіпа II серйозно замислитися над можливістю військової інтервенції у Фландрію¹³⁹. Й. Гісіус не втрачає нагоди підкреслити різко негативне ставлення іспанців і Альби, зокрема, до протестантів. В одному з уривків він згадує як герцог самостійно катував менонітів, тавруючи їх язики розпеченим залізом, застерігаючи таким чином від майбутніх проповідей антикатолицького спрямування¹⁴⁰.

Неодноразово зустрічаються звинувачення іспанців у їх нерозумінні основних догм християнської релігії: «...сліпі католики, які хочуть нав'язати свою віру, прикриваючи це людськими намірами... вони – самодури, але вірять, що їхні наміри є благими... іспанець не має жодного поняття про релігію...»¹⁴¹. На думку автора, іспанці, прикриваючись своєю фанатичною побожністю, не усвідомлюють того, що «...Бог є ворогом тиранів і посилає на них покарання, коли вони вчиняють війну за свою Церкву, і Він виганяє тиранів з-за меж правління, коли хоче врятувати свій народ від тиранії, даючи мир своїй Церкві, після жорстоких війн і гонінь»¹⁴².

На відміну від уявлень про жорстоке іспанське завоювання Нового світу, антиіспанські наративи про Вісімдесятирічну війну мали дещо кращі засоби

¹³⁷ Motley, John Lothrop. *The Rise of the Dutch Republic*. Vol. 2. New York: Harper and Brothers, 1855. P. 404. P. 404.

¹³⁸ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...*P. 9.

¹³⁹ Kamen H. *Philip Of Spain*. London: Yale University Press New Haven, 1997. P.116.

¹⁴⁰ Bartolomé Las Casas, Johannes Gysius, Dirck Eversen Lons et David Vinckboons, *Le miroir de la cruelle...*P. 24.

¹⁴¹ Ibid.P. 81, 89.

¹⁴² Ibid. P.81.

поширення інформації. Тут, перш за все, потрібно наголосити на пропагандистському характері європейської складової «чорної легенди», яка передбачала використання не лише писемних та візуальних засобів поширення інформації, але й активну участь агітаторів та пропагандистів, які бажали донести ідеї про нелюдську жорстокість іспанців в усному вигляді. Наприклад, нідерландський дослідник Деніель Хорст виділяє дві групи засобів розповсюдження пропаганди. З одного боку, це конкретні об'єкти, які були свого роду, вмістилищем антиіспанських закликів: книги, брошури, картини, гравюри, гобелени, скульптури тощо. Такі предмети були свідомими носіями «чорної легенди» Іспанії. З іншого боку, в часи Вісімдесятирічної війни, негативні уявлення про іспанців поширювались несвідомо, глядачами публічних заходів, на яких виголошувались промови лідерів повстання, публічні страти, релігійні церемонії, театральні вистави тощо¹⁴³. Такі міські зібрання людей були важливими з огляду на можливість обміну інформацією між великою кількістю реципієнтів, обговорення актуальних новин і т.д. Відтак, наявність освіти та грошей, які передбачали доступ до першої групи засобів антиіспанської пропаганди, не були першочерговими у випадку ознайомлення з другою групою.

Філіп II був наймогутнішим католицьким монархом свого часу. За його правління були завершені Італійські війни, велася активна колонізація Нового Світу, він також уважався головною опорою Контрреформації. Тому злиття таких явищ як «Іспанія», «Католицизм», «Монархія» у тогочасній європейській інтелектуальній думці було цілком закономірним, а критика хоча б однієї із цих складових неодмінно поширювала негативну конотацію на інші дві. Тому не дивно, що Й. Гісіус, взявшись за опис іспансько-фламандського конфлікту, зачіпає питання іспанської побожності й особи короля. Загалом, наратив видається надміру однобічним. У ньому відсутній критичний погляд на події, усі наведені факти подаються у ствердній формі, що заважає читачу виробити власну позицію стосовно описаних подій. Незважаючи на використання структурованого і послідовного опису подій, текст, через високий рівень

¹⁴³ Schneider Schulze I. *La leyenda negra de Espana. Propaganda en la Guerra de Flandes (1566–1584)*...P.84.

емоційності й поетизації, сприймається радше як добре продуманий художній твір. Припускаю, що Й. Гісіус наврядчи доклався до створення нових негативних смислів довкола Іспанії, а лише утвердив і наголосив на вже існуючих уявленнях про «жорстокі іспанські завоювання», «іспанську фанатичність» і «тиранію».

3.3. Візуалізація «чорної легенди» у ранньомодерний період

Поруч із поширенням вербальних наративів «чорної легенди», її автори також чимало доклалися до творення і розповсюдження візуальних прикладів «іспанської жорстокості», масово відображеної на гравюрах. На відміну від вербальних текстів, візуальні були доступнішими для розуміння і «читання» індивідами ранньомодерної доби, позаяк на початковому рівні не потребували спеціальних навичок. Ба більше, за рівнем свого впливу наочні матеріали мали куди більше шансів сформувати «правильний» образ ворога, спрямовуючи увагу споживача у те русло, яке формував сам автор зображення. Адже графічне зображення першочергово спрямовується на емоційну рецепцію, у той час як писаний текст є прерогативою раціональності¹⁴⁴.

Роль першого популяризатора «чорної легенди» у візуальному вимірі історіографи майже одноставно приписують льєжському граверу Теодору де Брі (1528–1598). Зображені ним «звірства» іспанців у Новому Світі повсюдно використовувалися (і використовуються досі) як ілюстрації до численних видань досліджуваного нами твору Б. де Ляс Касаса, а в книгах, які притримуються антиіспанських уявлень вони стали обов'язковим інструментом візуалізації іспанської «тиранії».

Зважаючи на досить мобільний спосіб життя гравера, можна зробити висновок, що відомості про іспанську жорстокість Т. де Брі міг отримувати з кількох середовищ. Перш за все, йдеться про середовище німецьких та фламандських кальвіністів, з якими він спільно навчався, працював, спілкувався¹⁴⁵. З іншого боку, це оточення його замовників, серед яких найбільш

¹⁴⁴ Щербакowa Е.И. *Визуальная история: освоение нового пространства* // Исторические исследования в России III. Пятнадцать лет спустя / под ред. Г.А. Бордюгова. Москва: АИРО XXI, 2011. С. 1.

¹⁴⁵ Згідно життєпису Т. де Брі відомо, що свого часу він протягом кількох років жив та працював у Страсбурзі, Антверпені, Франкфурті.

важливими для нас є англійські покупці. Відомо, що з 1585 р. разом зі сім'єю де Брі переїхав до Лондона для роботи над перекладом навігаційної праці Лукаса Вагенера «Зерцало морів» (1584)¹⁴⁶. Не виключено, що саме там він почерпнув чимало інформації про Новий світ і тамтешніх мешканців, а також прийняв частину антиіспанських уявлень в англійській рецепції.

Працею, яка зробила льєжського гравера відомим була «Колекція подорожей». Імовірно, своїм створенням ця колекція зобов'язана впливу Річарда Гаклюйта (1553–1616), про що свідчить згадка його імені та подяка де Брі у передмові до її англійського видання. Окрім цього, дослідник Генрі Казор доводить, що Т. де Брі активно запозичував сюжети і героїв для своїх графічних зображень від інших граверів і художників, таких як Дж. Вайт (1540-1593) або ж Джованні Страдано (1523–1605), Жак ле Муан (1533–1588)¹⁴⁷. Справді, якщо порівняти роботи цих авторів із гравюрами де Брі, то їх схожість очевидна: сюжет, розташування фігур, ман'єристський тип зображення людей тощо. Хоча сам де Брі у своїх «Колекціях» не вказує на запозичення ідей від інших авторів. Як текстову основу він використовував твори Дж. Бенцоні, Жана де Лері (1536–1613), Ганса Штадена (1525–1579) і Жака ле Муана¹⁴⁸. Майже в усіх цих авторів знаходимо спільну ознаку – неприховані антиіспанські тенденції.

Гравюри з «Колекції подорожей» досить часто запозичувались наступними поколіннями авторів «чорної легенди», які використовували їх як ілюстрації до свого нарративу, або ж у вигляді головного доказу свого аргументу про жорстокість іспанців в Індіях. Поряд з цим, найбільш ужитковими стали ілюстрації де Брі до трактату Б. де Ляс Касаса «Коротка історія руйнування Індій», які неодноразово перевидувались в наступних публікаціях цього твору, або ж унезалежнювались від тексту та ставали самостійним джерелом про іспанську присутність у Новому світі.

Позаяк перше, німецькомовне видання (1597) цього твору Т. де Брі мені відшукати не вдалось, то для аналізу зображень я вирішила використати

¹⁴⁶ Groesen M. *The Representations of the Overseas World in the De Bry Collection of Voyages (1590–1634): editorial strategy and the representations of the overseas world*. Amsterdam: In eigen beheer, 2007. P. 52.

¹⁴⁷ Keazor H. *Theodore De Bry's Images for America...* P. 135–137.

¹⁴⁸ Ibid. P. 136-137.

латиномовний примірник 1614 року, виданий синам де Брі – Йоганном Теодором і Йоганном Ізраелем, які після смерті батька успадкували його видавничу справу.

Варто відзначити, що самі видавці ніколи не були безпосередніми учасниками або ж спостерігачами «завоювання» Нового світу, тому, порівняно з більш ранніми ілюстраціями (наприклад, вже згадуваних Дж. Вайта і Ж. Ле Муана), їхні образи корінних жителів були лише довершеною копією. Відтак, таке образне доповнення до «сухого» тексту де Ляс Касаса можна вважати свідомим кроком їх авторів, ба більше – навмисним. Якщо поглянути на синів Т. де Брі не лише як на видавців, але й популяризаторів твору де Ляс Касаса, то видається, що опубліковані ними гравюри творилися як пряма проекція тексту іспанського автора і його візуальне довершення. Адже при прочитанні того чи іншого тексту, уява читача конструює певні образи прочитаного, використовуючи власний багаж знань та ідей. Коли ж при прочитанні тексту читач має змогу споглядати супровідні ілюстрації, то робота його уяви спрощується, бо за основу береться вже готовий образ, «уявлений» художником.

З огляду на техніку виконання гравюр, вони вирізнялися своєю майстерністю, а тому користувалися великим попитом на книжковому та мистецькому ринку. Їхня цінність також полягала у використанні техніки мідьориту, себто малюнок майбутньої гравюри продряпувався на мідній пластині, яку опісля заповнювали фарбою та відбивали на папері готове зображення. Для тогочасного європейського поціновувача прекрасного такий засіб малювання був новим, а тому і бажаним через свою оригінальність. З огляду на художній стиль, роботи де Брі з упевненістю можна віднести до течії маньєризму, адже головні герої гравюр характеризуються видовженістю або навіть деформованістю форм (*serpentine figure*), малими розмірами голови та кінцівок, перевантаженням сюжетів, деталей тощо.

Теодор де Брі ставив за мету вихопити з тексту якомога більше іспанських зловживань і перенести їх на папір. Саме тому на всіх гравюрах без винятку існувало по два-три головних сюжети, при цьому вони доповнювалися «жорстокими пейзажами» на задньому плані ілюстрації. Як приклад можна

розглянути гравюру (див. Додаток 1), яка репрезентує події на острові Еспаньола. Тут нам представлений особливий вид страти, описам якого, де Ляс Касас приділяє чимало уваги. Йдеться про так званий дерев'яний рашпер (*gridiron*), який являв собою дерев'яну сітку для спалення жертви. На гравюрі молодого індіанця прив'язують до цієї сітки та підпалюють її низ, таким чином жертва повільно помирає. Для підсилення ефекту, у ній вміщено чоловіка, який весь час роздмухує вогонь, у той час як інші іспанці з зацікавленням спостерігають за видовищем. На задньому плані зображено іншу страту, на якій невинним індіанцям відрубують руки.

Нерідким явищем було зображення на ілюстраціях до «Короткої історії...» представників католицького кліру, найімовірніше, францисканців, яких домініканці часто критикували за нівелювання основних християнських догм і легковажне ставлення до таїнства хрещення. Ці недоліки францисканських монахів і священників представлено у декількох гравюрах. Наприклад, на одній із них (див. Додаток 2) католицький монах хрестить індіанського касика, що горить на вогні, та, вочевидь, не розуміє усієї сутності християнської релігії. Схожий сюжет знаходимо і на інших гравюрах (див. Додаток 3), на яких священник хрестить дитину в передсмертному стані, оскільки її матір вирішила вчинити подвійне самогубство з метою запобігання смерті від рук іспанців. Подана ілюстрація є однією з найбільш насичених, адже у ній представлено чотири головні лінії: самогубства матері та вбивство нею власного сина, розчленування дитини, покарання індіанців відрубанням вух і «полювання з собаками». При цьому іспанців зображено дуже помпезно і нарядно, у витонченому модному одязі, що значно підкріплює ефект образу озброєних і нещадних «завойовників», тим самим протиставляючи їм оголених, невинних індіанців.

У вже згадуваному мною виданні «Зерцало жорстокої та жакливної іспанської тиранії...» 1620 р., Ян Еверцзон Клоппенбурх перевидав текст де Ляс Касаса та доповнив його гравюрами Т. де Брі. Однак цікавим є те, що він вирішив дещо видозмінити ілюстративне наповнення публікації та на власний розсуд

додав одну із гравюр «Колекції подорожей» до тексту де Ляс Касаса. (див. Додаток 4) Про таке самовільне рішення свідчить перш за все те, що в оригінальному виданні Т. де Брі ця гравюра відсутня, ба-більше, подібного нарративного пасажу, який би супроводжував цю ілюстрацію у творі де Ляс Касаса також немає. Проте зображений сюжет у всіх деталях переданий іншим автором «чорної легенди» – Джироламо Бенцоні, який хотів наголосити на жорстокому ставленні конкістадорів до своїх рабів-індіанців. Наперед зазначу, що така підміна аж ніяк не застановила носіїв антиіспанських уявлень, які, наслідуючи Яна Клоппенбурха, впевнено використовували це зображення як ілюстрацію до тексту де Ляс Касаса¹⁴⁹.

Від часу публікації «Короткої історії руйнування Індій», доповненої гравюрами Т. де Брі, можна стверджувати, що даний ілюстративний матеріал виконував не лише функцію емоційного підсилення іспанських «жорстокостей», але й слугував практичним довершенням уявлень про образ Іспанії. У цьому значенні він ніби спрямовував уяву реципієнта в «правильному» напрямку сприйняття іспанської присутності в Новому світі, тим самим довершуючи ідею «жорстокого іспанського завоювання».

На відміну від візуалізації іспанської тиранії в Індіях, яка закріпилась в літературі здебільшого завдяки праці де Брі, ілюстрації до подій Вісімдесятирічної війни рясніли більшою різноманітністю в питаннях авторства та сюжету. Загалом можна виділити дві групи візуальних джерел іспанської жорстокості у Фландрії. Перша, це роботи, які публікувались з економічних причин, авторами, які не приховували свого справжнього імені, тим самим бажаючи продати свій доробок. Друга, це ті ілюстрації, які друкувались під впливом суто пропагандистських цілей, та чиї автори замовчували походження твору або ж приховували його за псевдонімом, прагнучи убезпечити себе від переслідувань Іспанської інквізиції¹⁵⁰.

Прикладом першої групи є франкомовне видання «Зерцало жорстокої та жахливої іспанської тиранії в Нідерландах...», у якому видавець використовує

¹⁴⁹ Тут маються на увазі радянські видання, присвячені творчості Б. де Ляс Касаса.

¹⁵⁰ Schneider Schulze I. *La leyenda negra de Espana. Propaganda en la Guerra de Flandes (1566–1584)*...P. 85.

гравюри як доказ іспанської жорстокості на прикладі завоювання іспанцями окремих міст Фландрії, страти фламандської знаті. Загалом всі зображення ілюструють причини і перебіг війни у 1566–1597 рр.

Про авторів зображень дізнаємося з титульної гравюри, де внизу оприявлено ініціали художника і гравера : DVB (David Vinckeboons, 1576–1629) і DEL (Dirck Eversen Lons, 1599–1676). Обоє жили і працювали в Амстердамі, хоча Д. Вінкбонс походив із міста Мехелен у південних Нідерландах, розграбованому іспанцями у 1572 р. Його більше знали у середовищі амстердамської знаті через картини, на яких зображалися міський побут, святкування, пейзажі, біблійні та міфологічні сюжети. Д. Еверсон Лонс – менше відомий, а всі згадки його імені так чи інакше пов'язані із гравюрами, що, як правило, відображають міське життя, міські пейзажі, але й трапляються портрети.

Детально описувати всі двадцять гравюр не має потреби, адже їх написано за схожим зразком. Усі зображення намальовано у маньєристському стилі, їх тип є невибагливим і схематично відображає людські емоції. Для розпізнання персонажів і місць, які піддалися тиранії, автори вводять короткі написи на самих зображеннях, виділені курсивом, розміщуючи їх, як правило, у центрі. За словами Пітера Берка, така практика була поширеною у ранньомодерну добу, адже дозволяла автору уточнити те значення, яке він закладав у свій «іконотекст» тим самим убезпечуючись від неправильного трактування свого твору реципієнтом¹⁵¹.

Крізь увесь текст прослідковується ідея порівнювання війни у Фландрії з іспанським досвідом завоювання Індій. Така тенденція притаманна кільком гравюрам, які за своїм змістом дуже нагадують роботи Т. де Брі, вміщені у другій частині цього видання. На нашу думку, така схожість не є випадковою, адже видавець хотів об'єднати два твори антиіспанського характеру не лише текстовими алюзіями, але й візуальними, вкотре натякаючи, що жителі Фландрії вважалися іспанцям язичниками, яких потрібно покарати за ересь. Це пояснює,

¹⁵¹ Burke Peter. *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence...* P. 39.

чому на деяких ілюстраціях фламандців зображено оголеними, за прикладом індіанців у Новому Світі. З іншого боку, оголення жертв під час тортур було звичною практикою ранньомодерної Європи, адже це змушувало людину ще до застосування тортур зізнаватися у скоєних злочинах.

Найкращим прикладом цього є гравюра (див. Додаток 5), на якій змальовано наслідки іспанської облоги міста Гарлем (1572–1573). Хоча у цій сутичці фламандці зазнали поразки, вони все ж сприймають її як символ боротьби за незалежність, джерело для написання багатьох творів мистецтва, у тому числі музичних. Розглядаючи гравюру, не складно розпізнати запозичення сюжетів із робіт де Брі: групова шибениця, католицький священик, що освячує діла іспанців.

При детальному вивченні цих гравюр стає очевидно, що вони були копіями зображень відомого на той час фламандського гравера і картографа Франца Гогенберга (1535–1590) із Мехелена, який утік до Кьольна через релігійні переслідування¹⁵². Порівнюючи роботу Ф. Гогенберга «Облога Гарлема» (1573) (див. Додаток 6) з попереднім зображенням, відразу помічаємо їх подібність. Якщо збільшити центральну частину естампа Гогенберга, переконаємося, що амстердамські автори намалювали її наближену версію: повністю скопіювали сюжети і лише трохи змінили розташування фігур, додавши власного стилю. Таке очевидне копіювання мало місце і у випадку з гравюрами, що ілюструють пограбування і жорстокості іспанців у містах Мехелен (1572), Аудеватер (1575), Брюссель (1567) та інших.

Для ще більшої візуальної демонізації іспанців на п'ятьох гравюрах представлено вбивства жінок, дівчат і немовлят, яких «тирани» катують із особливою жорстокістю. Так, на одній із гравюр зображено підвішену за руки до стелі жінку, якій розпороли живота і витягли ще ненароджене немовля, над яким схилився іспанець з мечем. Або ж трапляються випадки, коли іспанці закопують жінок заживо в землю чи підвішують їх за груди до стелі. (див. Додаток 7) Якщо

¹⁵² *Хогенберг Франц*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3_%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86

вбивство чоловіків, які виступили зі зброєю в руках, засуджувалося не у таких масштабах, то вбивства беззахисних дітей і жінок могло розцінюватися як довершення зла. Подібні зображення неабияк шокували не лише тогочасного, але й сучасного реципієнта, викликаючи відразу до ворога, навіть не даючи шансів на можливий компроміс.

Загалом, ці гравюри є простими і доступними для споживання пересічними індивідами того часу. Можемо припустити, що вони малювалися та поширювалися в межах протестантського середовища. Також важливо зауважити, що саме видання вийшло друком під час Тридцятирічної війни (1618–1648) – конфлікту, що розвинувся з релігійного протистояння. Тому чергове перевидання твору Й. Гісіуса французькою мовою, доповнене гравюрами, могло мати чіткі цілі з дискредитації католицько-іспанського ворога не лише на території Фландрії, але й у франкомовних середовищах.

У візуалізації іспанської жорстокості, вставленої у текст, вся критика спрямовувалася проти збірного образу іспанців і католицького духовництва. У свою чергу, самостійні естампи були більш конкретними у виборі головних персонажів, переносячи всю відповідальність за скоєні злочини на одну особу. Зазвичай, поруч із нею зображалася свита, що допомагала у здійсненні злочинів. Ранньомодерні гравюри, за прикладом текстових носіїв, не завжди наважувалися прямо критикувати іспанського короля, обходячись звинуваченнями його підданих. На прямолінійну критику іспанської монархії зважувалися анонімні гравери, публікуючи свій матеріал у німецьких державах, де їм не загрожувала цензура і Свята Інквізиція.

Найповнішої критики як у наративній, так і у візуальній формі зазнав герцог Альба, про що свідчать проаналізовані нами матеріали. Якщо у творі Й. Гісіуса чітко виділяється конструкція «Альба-тиран», то в графічному вимірі вона дещо видозмінюється, подаючи герцога «тираном на троні». Такий тип зображення герцога став популярним майже одразу після кривавих подій у Брюсселі. Із часом, він удосконалювався, доповнюючись новими персонажами і «перевтіленнями герцога», проте ідея «тирана на троні» залишалася незмінною.

Одним із перших прикладів живучості цього конструкту була анонімна гравюра 1569 р., видана в одному із німецьких князівств під назвою «Трон герцога Альби» (див. Додаток 8а). Це невелике, анонімне зображення (225 мм на 285 мм), виконане у техніці офорту чорно-білими тонами, з п'яти сюжетів проти герцога Альби, мовчазної фламандської знаті, Католицької церкви. Її майже точною копією є гравюра протестантських майстрів Адріана і Яна ван де Венне «Опис плачевного стану Бельгії під величезною тиранією герцога Фернандо Альби де Толедо» (*Delineatio deplorati status Belgii subimmensa, tyranni de Albani Ducis Ferdinandi a Toledo*), створена 1622 р. (див. Додаток 8б). З огляду на техніку виконання, вона вирізняється більшою уважністю до деталей. Її цінність також полягає у використанні техніки мідьориту. На обох гравюрах спостерігаємо велику кількість людей, частина яких у військових обладунках, інша – у костюмах знаті. У центрі зображено групу закутих у ланцюги жінок, яких втримає чоловік, що сидить на троні. На задньому фоні, у лівому і правому кутках представлено різноманітні види страт і катувань.

Аби читач міг зрозуміти, хто зображений на гравюрі, анонімний автор підписав кожен сюжет і кожного персонажа, хоча таке рішення, відволікаючи увагу, зашкодило візуальному сприйманню. Натомість у роботі 1622 р. майстри потурбувалися про першість візуального матеріалу та вчинили обережніше: при уважному огляді частин зображення можна зауважити великі латинські літери, тлумачення яких розміщені у правому нижньому кутку. Таким чином глядачеві повідомляється, що людина на троні – це Фернандо де Толедо, герцог Альба; зліва від нього стоїть кардинал Антуан Перрено де Гранвель, за сумісництвом – перший міністр і радник іспанського короля Філіпа II; справа – інші державні та політичні діячі, лояльні до іспанського панування у Фландрії. Про те, що зображуване місце є територією сучасної Бельгії свідчить сюжет, розміщений на задньому фоні у центрі. На ньому помітно Маргариту Пармську – штатгальтерку іспанських Нідерландів, яка виловлює у річці крові багатства щойно страчених графа Егмонта і лорда ван Батенбурха. Таким чином, знаючи імена дійових осіб сюжету, не складно ідентифікувати місце і час, зображуваних подій.

Щодо інших образів на гравюрі, вони являють собою алегорію «жорстокого іспанського завоювання» сімнадцяти нідерландських провінцій. Завдяки літерним показникам, є зрозумілою загальна ідея гравюри. Сімнадцять жінок, зображених у її центрі – це сімнадцять провінцій під владою герцога Альби, який тримає їх у своїх руках. Підтвердженням цього є також герби в руках жінок. Нам вдалося ідентифікувати деякі з них і переконатися в їх відповідності окремим провінціям (Зеландії, Фрисландії, Північному Брабанту, Гелдерланду та іншим). Позаду провінцій стоять їх правителі, яких автор витончено зобразив маріонетками іспанського двору, наголосивши на їхньому мовчанні та лояльності навіть у ситуаціях, що потребували негайного втручання. Біля ніг провінцій і правителів помічаємо розірвані привілеї, що нагадують про ліквідацію герцогом Альбою державних привілеїв Нідерландів.

Нарешті центральна фігура всієї гравюри – герцог Альба, який своїм розташуванням, позою, владними атрибутами нагадує образ грецького тирана, що, вочевидь, хотіли підкреслити автори. Над його головою височіє Сатана, з двома коронами в руках: папською і королівською. Можемо припустити, що таким чином гравери намагалися дискредитувати владу Іспанії в очах решти європейського суспільства, натякаючи, що два основні стовпи ранньомодерної іспанськості – католицизм і династія, похідні від диявола. На задньому фоні обох гравюр зображено різноманітні види страт і катувань, які лише підкреслюють масштабність іспанських злочинів.

Задля більш дієвої демонізації образу Альби, гравери вдавались до візуального порівняння герцога з принцом Оранським. Основною специфікою візуального порівняння є інкорпорування двох протилежних образів в одному зображенні. Один персонаж візуалізує соціально-політичну проблему, другий – можливі виходи із проблемної ситуації. Такий візуальний троп дозволяє наглядно продемонструвати як ця проблема повинна сприйматися й оцінюватися¹⁵³. Гравюри подібного змісту почали з'являтися на початку

¹⁵³ Горбачева О. Н. *Визуальные стилистические средства в социальной интернет-рекламе, или зарождение визуальной стилистики текста*. Кемерово, 2014. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/779/1/plin-2014-02-17.pdf>

Вісімдесятирічної війни та користувались великою популярністю серед тогочасних митців. Однією із переваг такого сюжету була можливість репрезентації двох сторін конфлікту: нідерландської, себто позитивної, й іспанської – негативної. Парадоксально, але творення образу ворога завжди розпочинається з винайдення себе. Будь-яка національна, політична чи етнічна група творить свою групову ідентичність виключаючи з неї «інших». Для ідентифікації «інших» потрібно сформувані набір тих ознак, які притаманні «своїй групі». Як правило, це – визначення себе як доброго, а все, що є «іншим», вважається злим, руйнівним, слабким або ж просто дефектним. Тому не дивно, що відправною точкою творення образу ворога є приписування йому цілком протилежних до означення «себе» характеристик. Чесність, праведність, вихованість, працелюбність, істинна релігія, висока культура – все це відмінні риси «Я», у той час як «іншого» звинувачують у злі, брехні, варварстві, аморальності, забобонності¹⁵⁴.

У нашому випадку «добрим» був Вільгельм Оранський, якого часто надмірно героїзували; своєю чергою, вираженням «зла» художники вважали іспанського воєначальника – герцога. Працюючи у такому чорно-білому вимірі, вони намагалися сконструювати візуальний образ так, аби його зрозуміли всі. Тому головних персонажів гравюри часто наділяли відповідними атрибутами, які символізували добродетель або гріховність. Яскравим прикладом такої практики була анонімна нідерландська гравюра 1576–1577 рр. «Чесноти Вільгельма Оранського і вади герцога Альби» (див. Додаток 9). Її головний сюжет являє собою алегоричне порівняння Оранського й Альби на фоні іспанських завоювань Нідерландів. Вільгельма представлено у супроводі алегорій Честі (*Honor*), Багатства (*Divitiae*), Мудрої поради (*Prud. Cons.*). Кожна з алегорій підписана латинськими літерами та наділена відповідною атрибутикою; наприклад, Багатство тримає у руці мішечок з грішми, Мудра порада – книгу і сувій, а Честь притримує лавровий вінок над головою принца – символ влади, миру, перемоги. З правого боку розташований герцог Альба і його

¹⁵⁴ Vuorinen Marja. *Enemy Images in War Propaganda*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2012. P. 1-2.

світа, що складається з Брехні (*Fallacia*) та Заздрості (*Invidia*), які коронують його монаршою короною. Тим часом Альба веде нідерландську Діву (*Belgica*) оголену й закуту в кайдани. У руках герцога можна помітити ножиці, які він наче простягає до Вільгельма Оранського. Якщо зважити на антично-міфологічний настрій усієї гравюри та розглянути символи з цього ракурсу, то під ножицями можемо вбачати символіку античних богинь долі – Мойр (Парки), головним атрибутом яких були ножиці, якими ті перерізали нитки долі людей. У такий спосіб герцога Альбу зображено вершителем долі фламандців.

Вочевидь самостійні естампи потребували від свого споживача певного багажу знань, який включав у себе не лише ознайомлення з актуальною політичною ситуацією в країні, але й доброго розуміння латинської мови та греко-римської міфології. Звідси можемо зробити висновок про те, що автори таких зображень орієнтувались на прошарок багатих та освічених людей. Поряд з цим, гравюри, що слугували ілюстраціями до книг не потребували відчитування прихованого змісту, але підкріплювали своє значення відповідно до ілюстрованого тексту.

Обидві складові «чорної легенди» у візуальному вимірі розвивались переважно в протестантських осередках, та черпали натхнення з головних антиіспанських текстів XVI-XVII ст. На відміну від візуалізації іспанської присутності в Індіях, яка закріпилась у літературі завдяки роботам Т. де Брі, зображення іспанських злочинів у Нідерландах мали дещо ширший спектр авторів та об'єктів критики. Незважаючи на це, обидві групи джерел мають спільні риси, які проявляються у біполярності при зображенні сторін кожного із конфліктів, запозиченні сюжетів, завдяки чому створюється ефект континуації іспанської жорстокості та схожості досвіду індіанців з фламандцями.

Отож, праця Б. де Ляс Касаса є головним джерелом для розуміння зародження і становлення «чорної легенди» ранньомодерної Іспанії. Сюжетні конструкції, порівняння, епітети, які використовував Ляс Касас слугували взірцями, що неодноразово запозичувалися іншими ранньомодерними авторами, які вдавалися до антиіспанської критики. Найкращим прикладом цього є робота

італійця Дж. Бенцоні, який поруч із власними історіями, скористався вже створеними образами де Ляс Касаса. На фоні таких праць вирізнялися роботи проіспанських авторів, які намагалися спростувати ті твердження, що псували імідж Іспанської імперії. Однак їхні спроби не мали успіху через виникнення конфлікту в іншій частині іспанських володінь. Вісімдесятирічна війна породила ще більшу кількість антиіспанських творів, що в якості об'єкту своєї критики обрали не збірний образ іспанців, загалом, а конкретних осіб – Філіпа II та герцога Альбу. Зважаючи на актуальність текстуальних взірців «чорної легенди» у XVI-XVII ст., серед антиіспанських авторів досить швидко поширилась необхідність створення візуальних носіїв, які б унаочнювали іспанську жорстокість у Новому світі та Фландрії. Беручи за основу тексти де Ляс Касаса, Дж. Бенцоні, Й. Гісіуса ранньомодерні митці довершували уявлення про тиранічний характер іспанських завоювань, тим самим заклавши основи візуальної складової «чорної легенди».

РОЗДІЛ II.

«Чорна легенда» у викладі інтелектуалів XVIII–XIX століть

2.1. Просвітницький вимір антиіспанської критики

Упродовж XVIII ст. «чорна легенда» розвивалася завдяки праці просвітників, які хоч і не принесли нічого нового до її змісту, вписали антиіспанську риторичну в новий світоглядний контекст. Більшість, проаналізованих мною творів цього періоду написані французькими авторами, що вбачали в Іспанській монархії XVI ст. приклад забобонної держави, яку очолював король-деспот.

Доба Просвітництва характеризувалася виразним антирелігійним настроєм, обумовленим бажанням просвітників дискредитувати особу короля як Божого помазаника на землі та запламувати репутацію Католицької церкви, як головного інституту, що продукує забобони в суспільстві та гнітить свободу людини¹⁵⁵. Якщо в попередні епохи переважав релігійний спосіб сприйняття світу, який розумів усе секулярне в межах релігійного¹⁵⁶, то для Просвітництва важливішим було розуміти природне і соціальне поза співвідношенням із релігійним полюсом. Тепер усе природне сприймалося не як творіння Бога, а як нейтральна даність світу, самодостатня і реальна. Пізнавати таке секулярно-природне міг лише настільки ж природно секуляризований розум, як принципово важлива частина секулярної Природи. З цієї точки зору, все релігійне почало переходити у сферу суб'єктивного, ірраціонального, ілюзорного, що спотворює природне, не відповідає, а суперечить всеосяжній силі Розуму¹⁵⁷.

Подібні ідеї віднайшли своє відображення в історіописанні того часу. Попри те, що історики доби Просвітництва намагалися відійти від традицій попередників, через брак вдосконалених методів історичного дослідження їхні історичні праці носили, здебільшого, полемічний характер¹⁵⁸. На думку Робіна

¹⁵⁵ Ададуrow В. *Історія Франції*. Львів: вид-во УКУ, 2002. Р. 301.

¹⁵⁶ Кырлежев О. *Постсекулярное: краткая интерпретация*. С. 101. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.logosjournal.ru/arch/28/82_4.pdf

¹⁵⁷ Там само. С. 101-102.

¹⁵⁸ Колінгвуд Р. *Ідея історії* / Пер. з англ. О. Мокровольський. К.: Основи, 1996. С.136.

Дж. Колінгвуда, історіографія Просвітництва успадкувала концепцію історичного дослідження від церковних істориків кінця XVII ст., з тією різницею, що вони змінили її клерикальну спрямованість на антиклерикальну¹⁵⁹. Як і їхні попередники XVI–XVII ст., історики Просвітництва не спромоглися позбавити історію пропагандистського відтінку, а в деяких моментах навіть посилили його¹⁶⁰.

У контексті антирелігійної критики просвітниками було запропоновано відмовитись від часових і просторових кордонів християнської богословської історії, та визнавалася можливість включення в історичні дослідження території Нового Світу, східних цивілізацій, тощо¹⁶¹. Тому саме в часи Просвітництва поширюються універсальні історії, які охоплюють весь історичний розвиток людства, від давніх часів до XVIII ст. Такий підхід дозволив споглядати історію згори, що, своєю чергою, вело до кращого розуміння основних принципів і закономірностей історії, та дозволяло «прогнозувати майбутнє»¹⁶². Окрім цього, даний шлях написання історії давав змогу протиставляти забобонне минуле і тріумф Розуму у XVIII ст. У кожному з історичних періодів, просвітники намагалися віднайти негативні приклади союзництва монархії та церкви, а позаяк у XVI ст. взірцевим прикладом такого союзу була Іспанська монархія, то просвітники зосереджували свою увагу головно на ній, хоча й усвідомлювали наявність подібних недоліків у власних країнах. Одним із яскравих прикладів цього підходу є праця французького просвітника Марі Франсуа Аруе, відомого під псевдо Вольтер, «Нарис про звичаї та дух народів» (1753)¹⁶³.

Водночас, у XVIII ст. розпочався новий етап європейської колонізації, під час якого Іспанська монархія суттєво ослабла і докладала чималих зусиль для захисту своєї колоніальної імперії. Розширення і посилення контактів між американськими колоніями і Західною Європою, знаходило своє відображення у творчості французьких просвітників, значна частина яких засуджувала нелюдяне

¹⁵⁹ Колінгвуд Р. *Ідея історії*... С. 140.

¹⁶⁰ Там само. С. 140.

¹⁶¹ *The Oxford History of Historical Writing*... Р. 415.

¹⁶² Яковенко Н.М. *Вступ до історії*. Київ: Критика, 2007. С. 104.

¹⁶³ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...

ставлення європейців і, найперше, іспанців до корінного населення¹⁶⁴. Найвідомішим антиколоніальним твором доби Просвітництва була «Філософська і політична історія заселення і торгівлі європейців в обох Індіях» (1770) французького письменника Гійома Томаса Франсуа Рейналя, відомого як абат Рейналь.

У свою чергу, європейська складова «чорної легенди» найповніше описана у творах присвячених життєпису Філіпа II Габсбурга. Зацікавлення біографією цього іспанського короля було однією з головних змістових відмінностей історіографії доби Просвітництва від традиції історіописання попередніх століть. Початок цьому поклав італійський історик і сатирик Грегоріо Леті (1630–1701), відомий своїми нападками на Католицьку церкву і папство, через що всі його праці було внесено до Індeksu заборонених книг. Згодом Леті вирішив написати книгу «Життя католицького короля Філіпа II» (1679), щоб на прикладі політичної та релігійної діяльності монарха розкритикувати Католицьку церкву загалом. Опісля нього, ідею написання біографії Філіпа підхопив англійський історик Роберт Ватсон. Окрім цих авторів, для кращого розуміння образу Філіпа II та Іспанської монархії у часи Просвітництва, мною опрацьовано передмову до політичної драми французького письменника і драматурга Луї-Себастьяна Мерсьє «Портрет Філіпа II, короля Іспанії» (1785). Відзначу, що передмова Мерсьє, незважаючи на задекларовану назву – «*Précis historique*», мала найменше ознак історичного твору, адже була написана від впливом просвітницької ідеології, згідно якої союз монархії та Церкви привів до релігійного деспотизму¹⁶⁵.

Оскільки більшість згаданих творів, через їхній антикатолицький і антимонархічний характер, заборонялися до друку в католицьких країнах, для мого дослідження було надзвичайно важливо встановити існуючі зв'язки між тими авторами, чия творчість обмежувала цензура, і протестантськими видавцями Амстердаму, Женеви та інших міст. Позаяк останні не були обтяжені суворими заборонами, впродовж XVIII ст. там розвивалися видавництва, які,

¹⁶⁴ *The Oxford History of Historical Writing ...*P.411.

¹⁶⁵ Mercier M. *Portrait de Philippe II, roi d'Espagne...*P. 4.

головно, зосереджувалися на друці заборонених Католицькою церквою книг¹⁶⁶. Так, німецькомовні видавці при виборі тієї чи іншої праці орієнтувалися на смак французького споживача. У XVIII ст. німецька, італійська й англійська мови у європейській ієрархії мов поступалися французькій, що користувалася загальним визнанням як *lingua franca* того часу¹⁶⁷. Відтак, видається цілком логічним, що більшість праць XVIII–XIX ст., що розвивали елементи «чорної легенди», писалися французькою або перекладалися на цю мову. Попри це, видавці доби Просвітництва користувалися певною свободою в питаннях адаптації оригінального твору, тим самим наслідуючи своїх ранньомодерних колег. Тому й для цього періоду було цілком звично доповнювати, виправляти, скорочувати оригінальні праці, створюючи, таким чином, взірцевий примірник для потенційного покупця¹⁶⁸.

Отже, найповніше тема іспанського завоювання Америки була оприявнена на сторінках праць Вольтера і абата Рейналя. Головним рушієм іспанського «завоювання» вважалася докладно описана ранньомодерними авторами жадібність до золота. Саме нею вони намагалися пояснити депопуляцію Нового світу і різноманітні жорстокості, що їх конкістадори застосовували щодо тубільного населення. Серед них відтворюються масові спалення, збройні напади на тубільців, силування до роботи у золотих копальнях, тощо¹⁶⁹. І у праці Вольтера, і в роботі Рейналя згадується також жорстокий вид полювання на індіанців, які відмовлялися розповісти іспанцям про місцезнаходження золота: «...вони (іспанці) навчили своїх собак полювати і з'їдати нещасних індіанців, а деякі з них пообіцяли вбивати дванадцятьох щодня на честь дванадцятьох Апостолів. Таким чином, третину цих народів було знищено»¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Freedman, Jeffrey. *Books without borders in Enlightenment Europe : French cosmopolitanism and German literary markets*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012. P. 3-4.

¹⁶⁷ Ibid. P. 3-4.

¹⁶⁸ Ibid. P. 3.

¹⁶⁹ Abbe Raynal. *A philosophical and political history of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies*...P. 482; Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*... P. 382.

¹⁷⁰ Abbe Raynal. *A philosophical and political history of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies*...P. 482.; Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 384, 401.

При описі характеру тубільців обидва французькі просвітники послуговувалися творами ранньомодерних авторів¹⁷¹. Наслідуючи Ляс Касаса, вони підтримали ідею про слабкий і зніжений характер індіанців, чия менш розвинена військова справа не давала можливості проявити достойного опору завойовникам¹⁷². У їхніх текстах помітні спроби реконструювати оповіді ранньомодерних іспанських авторів, які звинувачували індіанців у язичництві. На думку Вольтера, традиції людських жертвоприношень були вигадкою самих іспанців, які намагалися легітимізувати поневолення і навернення місцевого населення до католицької віри¹⁷³.

Розвиваючи образ іспанця-завойовника, Рейналь звертав увагу на той факт, що серед новоприбулих іспанців переважали люди, які не змогли зайняти достойного і високого рівня в іспанському суспільстві, а тому намагалися реалізувати свої амбіції через поневолення індіанців: «...навіть найбільш посередній солдат вирішив жити на вищому рівні в країні, де він командував»¹⁷⁴. Індіанці спершу підкорилися новоприбулим господарям, підносячи їм золото і провізію, щоб таким чином задобрити «ненаситних іспанців». Однак досить швидко поведінка завойовників стала нестерпною й індіанці вдалися до відкритого протесту. За такого перебігу подій Рейналь відводить особі Х. Колумба роль миротворця, який намагався примирити обидві сторони, однак нашттовхнувся на опір з боку «хижих солдат»¹⁷⁵.

Головну увагу в обох творах присвячено темі спричиненої іспанцями демографічної катастрофи. Хоча повідомлення авторів дещо відрізняються. Наприклад, у «Нарисі про звичаї та дух народів», незважаючи на очевидну прихильність Вольтера до ідей Ляс Касаса, досить обережно згадуються підрахунки останнього щодо кількості померлих індіанців. Вольтер вважав, що домініканець перебільшив окремі аспекти іспанського завоювання, однак

¹⁷¹ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 384, 401,402.

¹⁷² Abbe Raynal. *A philosophical and political history of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies*...P. 480.; Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 384.

¹⁷³ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 402.

¹⁷⁴ Abbe Raynal. *A philosophical and political history of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies*...P. 482.

¹⁷⁵ Ibid. P. 483.

розуміння цих перебільшень аж ніяк не применшує негативної реакції щодо завойовників¹⁷⁶. Вольтер, як і Лопес де Гомара, звертав увагу на інфекційні захворювання, що також були однією з причин загибелі великої кількості індіанців, однак він применшував їхню роль, акцентуючи увагу на першості іспанської жорстокості¹⁷⁷.

На відміну від Вольтера, абат Рейналь вірив у те, що підрахунки ранньомодерних авторів кількості жертв іспанської жорстокості є точними і не потребують доказів. Слідом за Б. де Ляс Касасом і Дж. Бенцоні, Рейналь розповів про феномен масових самогубств серед індіанців. Основною причиною цього він вважав виснажливі роботи у золотих копальнях і погане харчування. Він згадував про жінок, які, помираючи від голоду, душили своїх дітей, аби ті не потрапили до рук іспанців. У той час як чоловіки, побачивши смерть своїх дружин і дітей, їли отруйні рослини або приймали смерть через повішання¹⁷⁸.

Порівнюючи тексти Рейналя і Вольтера, можна ствердити, що «Історія обох Індій» першого набагато ближча до антиіспанських творів ранньої модерності. Авторський стиль Рейналя близький до стилю Дж. Бенцоні та Б. де Ляс Каса. На схожість цих текстів вказує також емоційна забарвленість твору, часті повторення слів «тиранія», «терор», «жорстокість», «варварство», тощо¹⁷⁹. Порівняно зі скупими описами Вольтера, праця Рейналя – показовий приклад існування антиколоніальної «чорної легенди» в часи Просвітництва.

Європейська складова «чорної легенди» у часи Просвітництва містила у собі критику «іспанської» Інквізиції та «жорстокостей» під час Вісімдесятирічної війни. Головними джерелами для опису цих аспектів були «Апологія» (1581) авторства принца Вільгельма Оранського (1533–1584), що був одним із ватажків збройного повстання, та «Історія Нідерландів» фламандського історика Емануеля ван Метерна¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 384.

¹⁷⁷ Ibid. P. 383.

¹⁷⁸ Abbe Raynal. *A philosophical and political history of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies*...P. 486.

¹⁷⁹ Abbe Raynal. *A philosophical and political history of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies*...P. 482, 483, 485, 486.; Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 383, 399, 400, 402.

¹⁸⁰ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 459. Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain*...P.33,442.

Першою важливою особливістю цього періоду в розвитку антиіспанських уявлень є більша увага до діяльності Інквізиційного трибуналу. Серед проаналізованих мною авторів, Вольтер одним із перших повноцінно залучив функціонування цього органу до переліку іспанських злочинів перед народами Європи та Америки. Таку зацікавленість Інквізицією в часи Просвітництва можна пояснити антирелігійною спрямованістю нового ідейного напрямку. Оскільки в часи ранньої модерності Інквізиція і подібні до неї інституції діяли у більшості європейських держав, то автори XVI–XVII ст. зверталися до цієї теми лише в особливо жорстоких випадках. Натомість автори Просвітництва подавали Інквізицію як одну з найбільших вад Католицької церкви, через яку поширювалися підозри, забобони, віра у нечисту силу, тощо. Водночас критика Вольтера спрямовувалася не лише проти діяльності Інквізиції щодо європейців-єретиків, але й гонінь євреїв і мусульман в Іспанії після 1492 р.¹⁸¹

Протестанських авторів ранньої модерності не дуже хвилював цей період іспанської історії, адже антисемітські настрої в їхньому середовищі також були поширені¹⁸². Їх передусім турбували переслідування протестантів, у той час як становище мусульман і євреїв не розглядалося як щось варте уваги. Своєю чергою, Вольтер звернув увагу на масштаби утисків цих народів після захоплення Гранади. Їм пропонувалося покинути іспанські території або прийняти християнство, через що більшість цих людей були змушені полишити свої домівки і виїхати до інших країн Європи або Середземномор'я¹⁸³. Ті євреї чи мусульмани, що наверталися в християнство, не завжди щиро вірили в Христа, створюючи видимість свого навернення і залишаючись підданими іспанського короля.

Нещирість новонавернених «християн» неабияк хвилювала іспанську інквізицію і першого великого інквізитора – Томаса де Торквемаду (1420–1498), який переконав королеву Ізабеллу прискіпливіше розслідувати «вдаваних» християн. Як повідомляє Вольтер, він запроторив до в'язниці близько

¹⁸¹ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 349-350.

¹⁸² *Евреи и христиане в эпоху реформации. Другие протестантские течения и их отношение к евреям*...

¹⁸³ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P.350.

вісімдесяти тисяч осіб, а шість тисяч спалив живцем, влаштувавши пишне свято з цього приводу¹⁸⁴. Окрім цього, просвітник звертає увагу на те, що однією із цілей великого інквізиторів було майно ув'язнених, що після їх смерті ставало власністю Інквізиції. Самих іспанців спершу мало хвилював факт переслідувань іновірців, адже вони стосувалися давніх ворогів Іспанії – мусульман і євреїв. Однак з початком Реформації наступники Торквемади вдалися до судових процесів проти самих іспанців, яких підозрювали у визнанні догм Мартіна Лютера¹⁸⁵. Система доносів, із допомогою яких Інквізиція знаходила еретиків, породила в іспанському суспільстві недовіру, що руйнувала сімейні та сусідські зв'язки. Вольтер запевняє, що до створення Інквізиції іспанці відзначалися спокійним і добрим характером, обумовленим теплим і плідним кліматом, але в XV ст. вони перетворилися на жорстокий і недовірливий народ¹⁸⁶.

Описуючи початки Вісімдесятирічної війни, автори-просвітники не приховували свого захоплення фламандцями, що наважилися повстати проти короля. Вольтер і Роберт Ватсон вважали, що причиною повстання було порушення привілеїв фламандських міст і діяльність Інквізиції на цих землях¹⁸⁷. Особливо цікавим є пасаж про ставлення самих фламандців до іспанського короля. Ватсон зауважує, що фламандців найбільше обурювала присутність іспанських військ у їхніх містах. І хоча таку практику під час війн проти протестантів на німецьких територіях досить часто застосовував ще Карл V, фламандці були «...засліплені славою, яка, зазвичай, супроводжувала монарха і не відчували тієї ж ревності до його намірів, як у випадку Філіпа, який, як вони думали, створив проект зменшення їхньої чисельності під деспотичним правлінням»¹⁸⁸.

Слідом за Йогенессом Гісіусом, Вольтер і Ватсон відзначають, що іншим аспектом невдоволення серед фламандців було функціонування Інквізиції, яка

¹⁸⁴ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 351.

¹⁸⁵ Ibid. P. 351.

¹⁸⁶ Ibid. P. 351.

¹⁸⁷ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*...P. 465.; Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain*...P. 41.

¹⁸⁸ Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain*...P. 362.

намагалася збагатитися за рахунок переслідувань, судів і страт¹⁸⁹. Ігноруючи терпимість, якої намагався дотримуватись Карл V, Філіп II видав наказ про те, що будь-хто, кого було помічено на релігійних зібраннях єретиків, засуджувався до страти: чоловіків вбивали мечем, а жінок живими закопували в землю. Окрім цього, Ватсон розповідає історію про один із фламандських карнавалів, під час якого іспанські солдати разом з інквізиторами вривалися до домівок людей і забирали їх до підземелля. Незважаючи на те, що більшість схоплених були католиками і запевняли у твердості своєї віри, іспанці топили їх або страчували через повішання. Своєю чергою, тих, хто зізнавався у приналежності до протестантизму, тягли на місце страти і спалювали живцем¹⁹⁰.

Цікаво, що автори-просвітники, на відміну від їх попередників, не намагалися шокувати читача детальними описами тортур, яким піддавалися впіймані єретики, але наголошували на масовості цих злочинів, подаючи детальну, подекуди перебільшену, інформацію про кількість військових і катів-інквізиторів¹⁹¹.

Дещо відмінною від ранньомодерних праць була також спроба Р. Ватсона охарактеризувати Філіпа II, порівнюючи його з батьком – Карлом V. Наперед зазначу, що подібна тенденція стане особливо популярною в історіографії XIX ст. Перед читачами вперше з'являється позитивний образ Карла V, який, на відміну від свого сина, полюбляв подорожувати підвладними йому територіями, особливу прихильність виявляючи до своїх фламандських підданих. На противагу йому, Філіп II, вихований у найбільш забобонних традиціях Католицької церкви, яка продукувала ідеї необмеженої королівської влади, вирізнявся похмурим і закритим характером¹⁹². У тексті зустрічаємо наступне порівняння: «Карл, насправді, не любив влади; але в нього були амбіції, до певної міри пом'якшені та виправлені його знайомством зі світом; тоді як у Філіпа вони були перекручені та запалені почуттями неліберальної, жорстокої, похмурої

¹⁸⁹ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations...* P.466.; Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain...* P. 97-98.

¹⁹⁰ Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain...* P. 118-119.

¹⁹¹ За словами Вольтера, кількість військових дорівнювала кількості катів-інквізиторів. Див.:Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations...* P. 466.

¹⁹² Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain...* P. 44.

забобонності»¹⁹³. На думку Ватсона, на характер Філіпа II вплинула Інквізиція, що також зробила нетерпимим, фанатичним і недовірливим весь іспанський народ, запалила його серце гнівом, духом фанатизму і переслідувань. Тому не дивно, що сам монарх винен у жорстокому характері своїх підданих, які, натхненні монаршою особою, виконували накази короля¹⁹⁴.

Водночас зберігаються порівняння Філіпа II з жорстокими правителями давнини. Наприклад, Луї-Себастьян Мерсьє, як і ранньомодерні автори, порівнює Філіпа II з римським імператором Тиберієм: «З часів Тиберія, ще ніколи не було настільки темного тирана на троні, ніж він. Він був в озері крові...»¹⁹⁵. Цікаво, що Вольтер у «Нарисі...» вважає таке порівняння нетактовним, адже, на відміну від іспанського короля, Тиберій завжди стояв на чолі свого війська, не був лицемірним, ні забобонним. На противагу йому, Філіп II під час військових кампаній сидів в Ескоріалі та ніколи не брав участі у військових битвах, був фанатиком і брехуном¹⁹⁶.

Більшість творів цього періоду, потрапивши під вплив ранньомодерного дискурсу, перевантажені великою кількістю слів негативного характеру: «деспот», «тиран», «звірський», «лицемірний», «жорстокий», «сатрап», «безжалний» тощо. Попри це, досить цікавим є повсюдне використання конструкції «король-деспот» або «деспотичне правління». Слова такого характеру зустрічаються у Вольтера («кривавий деспотизм») і у Ватсона («деспотична влада», «деспотичне правління») ¹⁹⁷. Найчастіше така дискурсивна конструкція з'являється у передмові Л.-С. Мерсьє¹⁹⁸.

Таким чином ранньомодерна конструкція «король-тиран», хоч і не зникає, але поступово витісняється просвітницьким «королем-деспотом». Сучасні дослідники вважають, що поява такої конструкції була спричинена утвердженням концепції королівського абсолютизму¹⁹⁹. Між авторами XVII ст.

¹⁹³ Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain...* P. 44.

¹⁹⁴ Ibid. P.55.

¹⁹⁵ Mercier M. *Portrait de Philippe II, roi d'Espagne...* P. 4.

¹⁹⁶ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations...* P. 459.

¹⁹⁷ Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations...* P.465.; Watson R. *History of the reign of Philip the Second, king of Spain...* P. 44, 46, 48, 156, 293, 323.

¹⁹⁸ Mercier M. *Portrait de Philippe II, roi d'Espagne...* P. 3,4, 15, 27, 36.

¹⁹⁹ Beales D. *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*. London: I.B.Tauris&Co. Ltd, 2005. P. 42.

велись дискусії стосовно того, чи можна вважати абсолютного монарха деспотом, який має необмежену владу над своїми підданими. Прибічники абсолютної монархії стверджували, що ці два поняття є абсолютно різними, адже абсолютний монарх все ж пов'язаний певними обов'язками перед народом, а тому не може правити покладаючись виключно на власні егоїстичні інтереси²⁰⁰. Тому в добу Просвітництва склалися дві версії трактування цього терміну: негативний, який стверджував, що «абсолютний деспот» – це монарх, який має у своїй владі величезних розмірів територію й обмежує права і свободу своїх підданих; і позитивний, квінтесенція якого переконувала, що «абсолютний деспот», незважаючи на великі обсяги влади, може застосовувати різкі закони, щоб обмежити вплив дрібних деспотів (священників, купців, землевласників)²⁰¹. Очевидно, що автори «чорної легенди» доби Просвітництва використовували цей термін у виключно негативному сенсі, намагаючись тим самим підкреслити, величезний об'єм володінь, якими керує Філіп II, а також його злочинну діяльність у союзі з церквою, що поневолює суб'єктів іспанської корони. Окрім цього, слово «деспот» стереотипно асоціюється з «східною деспотією», державною формою давнини, яка передбачала необмежену та централізовану владу правителя²⁰². Якщо пригадати ранньомодерні порівняння іспанців з «варварами-турками», то можна припустити, що використання терміну «деспот» мало під собою натяк на приналежність Іспанської монархії до східних держав, які у часи Просвітництва розглядались як жорстокі, неосвічені, забобоні та варварські.

Поряд з існуванням «чорної легенди» у працях історичного характеру, елементи антиіспанських уявлень простежувались в літературних творах європейських просвітників, які описували Іспанську монархію та іспанців у контексті стереотипів про східні народи. Вочевидь, першим та найбільш впливовим був твір французького просвітника – Шарля Луї Монтеск'є «Перські

²⁰⁰ Beales D. *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*...P. 43-44.

²⁰¹ Ibid. P. 47-48.

²⁰² *Despotism*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Despotism>

Листи» (1721), у якому автор, використовуючи прийом подорожі, описав відому йому інформацію про Іспанську монархію.

Вдаючись до опису характеру іспанців, французький просвітник вказує на флегматичність та гордість, як основні риси цього народу. Гордість, за його словами, ґрунтувалась на вірі у приналежність до «старих християн», тобто тих, хто прийняв християнство в часи активної діяльності інквізиції, тим самим очистившись від єврейського або мусульманського минулого²⁰³. Описуючи «взірцевого іспанця», Монтеск'є наводив комічні приклади його шляхетності та гордості, вказуючи на те, що Іспанія це країна, у якій «..хто сидить у кріслі десять годин на день здобуває вдвічі більшу повагу, ніж той, хто сидить не більше, ніж п'ять годин», тим самим підкреслюючи лінивий характер іспанців, що спровокований занадто сприятливим і теплим кліматом. За словами Монтеск'є, саме такий спосіб життя іспанців призвів до втрати могутності, якою володіла Іспанія у XVI ст., адже вона не змогла раціонально розпорядитись наявними у неї ресурсами, тим самим наблизившись до занепаду²⁰⁴.

Окрім поширення орієнтальних стереотипів про іспанців, Монтеск'є вдавався до запозичення даних Б. де Ляс Касаса і протестантської пропаганди. Наприклад, він погоджується у тому, що іспанці винищили більшу частину індіанців Нового світу, тим самим продемонструвавши цілому світу межі своєї жорстокості. Монтеск'є вважає, що лише завдяки такому «варварству» їм вдалось зберегти ці території під своєю владою.²⁰⁵ На думку сучасного іспанського історика Хосе Альвареса Хунко, Монтеск'є прагнув зобразити Іспанську монархію в якості наочного прикладу, тим самим пояснивши європейській аудиторії, що суспільство, в якому панують аристократичні упередження, клерикальна нетерпимість і необмежена монархічна влада неминуче призводить до занепаду цілої країни²⁰⁶.

Незабаром, критику у стилі Монтеск'є підхопили й інші автори XVIII ст., серед яких варто згадати іспанського просвітника Массона де Морвілле, автора

²⁰³ Монтеск'є Ш.Л. *Персидские письма*... С. 64.

²⁰⁴ Там само. С. 64.

²⁰⁵ Там само. С. 100.

²⁰⁶ Álvarez Junco, J. *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus, 2002. P. 109.

статті про Іспанію, що стала частиною *Encyclopédie Méthodique*, опублікованої паризьким видавцем Жозефом Панкуком після 1782 р. Вихваляючи природні багатства Іспанії, автор, тим самим хотів створити контраст між сприятливими природніми умовами і жалюгідним становищем країни²⁰⁷. Наслідуючи Монтеск'є, М. де Морвілле підкреслював неосвіченість, зарозумілість, лінивий темперамент іспанського аристократа у порівнянні з іншими європейськими народами. Проте найбільшого несхвалення серед іспанської публіки здобула теза про некорисність іспанської культури в контексті людського прогресу. «...Чим ми зобов'язані Іспанії? Упродовж двох століть, упродовж чотирьох століть, упродовж десяти століть: що вона зробила для Європи? (...) В Іспанії не має ні математиків, ні фізиків, ні астрономів, ні природознавців. Без допомоги інших націй, вона не матиме нічого, щоб виготовити простий стілець»²⁰⁸.

Очевидно, що такі праці доклались до творення образу Іспанії як екзотичної, східної країни, яка, у порівнянні з рештою європейських держав, не брала участі у технічному прогресі, та досі сповідувала цінності Середньовічної Європи з її наголосом на фанатичній релігійності. Хоча письменники доби Просвітництва вдавались до критики Іспанії XVIII ст., витoki її занепаду вони шукали у ранньомодерній добі, коли на чолі Іспанської монархії стояли Карл V та Філіп II.

Відтак, можна ствердити, що «чорна легенда» в часи Просвітництва продукувалася, переважно, у середовищі французьких авторів, які змальовували Іспанську імперію в негативному світлі, перш за все за її тісний зв'язок із Католицькою церквою. Хоча просвітники намагалися описувати всі елементи «чорної легенди», їхні погляди більшою мірою стосувалися європейської складової з особливим акцентом на Вісімдесятирічній війні. Послуговуючись працями ранньомодерних авторів, вони не додали нових «злочинів» до антиіспанської критики, а більше уваги звертали на діяльність Інквізиції і залучення Філіпа II до її функціонування. Дещо відмінним від авторів XVI ст. було звернення уваги на характер Філіпа II, що порівнювався з Карлом V. Окрім

²⁰⁷ Álvarez Junco, J. *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX...* P. 113.

²⁰⁸ Ibid. P. 113-114.

цього, в антиіспанських творах XVIII ст. вперше зв'явилася конструкція «король-деспот», що мала на меті описати негативні наслідки зосередження великої кількості влади в руках одного правителя.

2.2. Варіації «чорної легенди» у «довгому» XIX столітті

XIX ст. було важливим періодом у становленні історії як академічної дисципліни, що у цей час виробила нові підходи і методи у дослідженні минулого. Історія розвивалася під егідою двох головних історіографічних течій – романтичної та позитивістської. Перша з них акцентувала увагу на вивченні нації, її духу, традицій; друга дотримувалась позиції згідної якої минуле можна пізнати лише через набір фактів. Як показують проаналізовані мною джерела, «чорна легенда» у XIX ст. збереглася, передусім, завдяки роботі істориків-романтиків, чиї праці рясніли великою кількістю національних лозунгів.

Історики доби Романтизму, на відміну від авторів Просвітництва, намагалися розширити межі історії через більш детальне дослідження минулих століть, що їх Просвітництво визначало як неосвічені й варварські у протиставленні до доби Розуму²⁰⁹. Такий підхід дозволяв розглянути консолідуєчу функцію історії, здатної виокремлювати кожен народ як особливу спільноту людей, що має свої самобутні традиції, мову, культуру. Відтак, у цей час головною метою істориків було конструювання національної ідентичності за посередництвом історії й інтерпретації історичних розривів (революцій) в національному розвитку²¹⁰. Історія могла вибудовувати національні традиції, які своєю чергою, були легітимним підґрунтям для існування національних держав або до закликів їх створення.

Відтак, особливо поширеними стали національні історії, що мали на меті оприявнити відмінність історичного шляху кожної нації. Головними ознаками таких історій були намагання окреслити конкретну національну територію, більш тісний зв'язок між національним і регіональним нарративами,

²⁰⁹ Колінгвуд Р. *Ідея історії*...С. 146.

²¹⁰ *The Oxford History of Historical Writing*. Volume 4. Ed. By Daniel Woolf. New York: Oxford University Press, 2011. P. 19.

вибудовування канонів національних героїв і ворогів, першість народу, як головного персонажа історії та інше²¹¹. Важливим фундаментом у конструюванні нації вважалися регіональні ідентичності, які досить часто були древнішими і краще розвиненими, ніж національні. Тому історія конкретного народу писалася у тісному зв'язку з її регіональним минулим, як це було у випадку Пруссії в Німеччині або Фландрії у Бельгії²¹². Битви, війни, громадянські конфлікти займали центральне місце у національній історії, незважаючи на перемогу чи поразку нації. Слідом за просвітниками, історики доби Романтизму містили критику деспотизму і жорстокості правлячих еліт. Важливе місце відводилося ролі релігії та конфесійним розбіжностям, які, будучи давнішими за національні суперечки, давали змогу витворити релігійну окремішність нації. Поруч із позитивним аспектом релігії, у деяких випадках історики зображали релігію і церкву як головних ворогів національної історії, що намагалися зупинити розвиток нації²¹³. Однак опис релігії у позитивному чи негативному значенні залежав від історичного контексту. Наприклад, автори національної історії в Іспанії вважали католицьку віру важливим рушієм у боротьбі проти мусульман, у той час як нідерландські історики розглядали Католицьку церкву як ключового ворога своєї незалежності.

Більшість робіт, що містять у собі елементи «чорної легенди» були написані у контексті національного історіописання. Особливо помітною ця тенденція була у бельгійській історіографії другої половини XIX ст. Оскільки у 1830 р. Бельгія стала суверенною державою, то перед її істориками постало завдання створити історичний наратив, який мав оприявнити шлях бельгійського народу до незалежності. Відтак, ключовою метою таких праць було протиставити «мирний бельгійський народ» «жорстокій іспанській тиранії». Виходячи з цього, у XIX ст. більшість антиіспанських творів стосувалися виключно європейської складової «чорної легенди», лише подекуди торкаючись питань іспанських злочинів у Новому світі. Найпоказовішими серед них були

²¹¹*The Oxford History of Historical Writing*. Volume 4...P. 29.

²¹²*Ibid.* P.29.

²¹³*Ibid.* P. 32-33.

«Філіп II і Бельгія» (1850) Адольфа Боргнета, «Дон Карлос і Філіп II» (1863) Луї Гашара, «Історія Філіпа II» (1881) Анрі Форнерона, «Фанатики. Філіп II Іспанський» Раймонда Кльозеля (1913). Територією їх виникнення, як правило були Бельгія та Франція. Окрім цього, важливим твором для розуміння негативних уявлень про іспанців у XIX ст. була праця «батька німецької класичної історії» Леопольда фон Ранке «Османська й Іспанська імперії у XVI–XVII ст.», який також зосереджувався на європейському аспекті «чорної легенди».

Незважаючи на популярність національних історій, у XIX ст. існували приклади історій узагальненого характеру, в яких автори розглядали історію Європи або всього людства. Як показує досвід, саме у таких працях містилося найбільше недостовірної інформації щодо функціонування Іспанської монархії. У своїй роботі я проаналізую два зразки таких історій – роботу Фрідріха Шлоссера «Всесвітня історія» і Миколи Карєєва «Історія західної Європи у Нову добу». Роботи такого типу можна віднести до ліберально-просвітницької історіографії, які притримувались віри у те, що історія може давати «уроки» для розв'язання важливих питань сьогодення. Згідно цієї позиції, історик повинен стати вихователем народу в ідеалах свободи, честі, достоїнства²¹⁴. Панівна у той час тенденція²¹⁵ критикувала такий підхід до вивчення минулого через несистематичне і некритичне використання історичних джерел та нехтування методикою критичного аналізу²¹⁶. Втім, саме завдяки таким творам, можемо простежити, яким чином продукувалися негативні уявлення про ранньомодерну Іспанію.

Описувати кожен із творів почергово не має сенсу, адже більшість згаданих праць були «текстуальними двійниками» одне одного. Це простежується в описах Філіпа II, першого етапу Вісімдесятирічної війни,

²¹⁴ Ганус С. *Етос історії та етос історика: еволюція ціннісних констант німецької історіографії від доби Просвітництва до часів "Будермаєра"*. // Науковий вісник ужгородського університету, серія "Історія", вип. 2 (35), 2016. С. 102. [Електронний ресурс] Режим доступу:

http://shron1.chtyvo.org.ua/Hanus_Serhii/Etos_istorii_ta_etos_istoryka_evoliutsiia_tsinnisnykh_konstant_nimetskoj_istoriografii_vid_doby_Pros.pdf

²¹⁵ У XIX ст. найбільшою впливовістю користувався підхід Леопольда фон Ранке – писати історію «так, як воно було насправді».

²¹⁶ Ганус С. *Етос історії та етос історика...* С. 102.

діяльності Інквізиції тощо. Водночас, у текстах ХІХ ст., на відміну від творів ранньомодерних та просвітницьких авторів, історики намагаються використовувати більшу кількість джерел, архівних даних ХVІ ст., бажаючи таким чином уникнути недостовірної інформації або ж довести правдивість своїх аргументів. Особливо помітним це є у працях А. Боргнета, Р. Кльозеля, Л. Гошарда, у чийх наративах простежується більш збалансований погляд на Філіпа ІІ та його політику.

Першою важливою ознакою «чорної легенди» у ХІХ ст. стає зникнення дискурсу про жорстокості іспанців у Новому світі. Єдиним відомим мені прикладом, який міг би довести протилежне, є декілька сторінок у «Всесвітній історії» Ф. Шлоссера. Запозичивши інформацію в ранньомодерних публікаціях, автор також вказує на жагу золота як ключову мету і стимул до подальших завоювань. Він не подає детального опису іспанської присутності в Індіях, однак застосовуючи такі слова, як «завоювання», «грабіж», «пограбування», «зловживання», «рабство», «голі, беззахисні індіанці», «слабкі індіанці», тощо, він, свідомо чи ні, намагається викликати у читача негативне враження про цю присутність. Цікавими з цього погляду є описи самих туземців, які, за винятком карибів, були слабким, жалюгідним, незвиклим до війни плем'ям, а тому досить швидко здалися під насильницькими діями іспанців²¹⁷. Досить незвичним і неоднозначним є погляд на постать Х. Колумба, якого у ХVІ–ХVІІІ ст. часто героїзували. На думку Ф. Шлоссера, Колумб, з одного боку, намагався пом'якшити ставлення іспанців до тубільців, а з іншого, дивився на них як на «товар і звірів, яких можна продати»²¹⁸. Таким чином німецький дослідник не знімав відповідальності з Колумба, який започаткував іспанську колонізацію Нового світу, а, навпаки, засуджував його за таке ж погане ставлення до корінного населення і бажання збагатитися.

Брак зацікавлення серед європейських авторів іспанськими злочинами у Новому світі можна пояснити тим, що у ХІХ ст. більшість європейських країн володіли колоніями. Тому антиколоніальна критика у контексті національної

²¹⁷ Шлоссер Ф. *Всемирная история...* С. 309.

²¹⁸ Там само. С. 309.

історії могла розглядатися більш-менш логічною лише з боку пригнічених народів без колоніального минулого. Французькі та бельгійські автори розуміли, що критикуючи колонізацію іспанців, вони змушені будуть не замовчувати подібної політики власної країни. Позаяк у національній історії нація завжди носила позитивний характер, то не могла якимось чином ототожнюватися з негативним образом колонізатора, який був популярним у часи Просвітництва.

Початок Вісімдесятирічної війни автори XIX ст. описували у нерозривному зв'язку з діяльністю Інквізиції. Цікаво, що всю відповідальність за методи боротьби з еретиками у Фландрії, історики намагалися приписати королю Філіпу II, таким чином виправдовуючи весь іспанський народ. Це дуже відрізняється від ранньомодерного дискурсу, який змальовував усіх іспанців винними у бідах Фландрії.

У XIX ст. історики ставили за мету пояснити, чому іспанці були такими вірними католицькій релігії й Інквізиційному трибуналу. Першою обставиною, яка сприяла цьому, була багатовікова боротьба іспанців проти маврів і, вироблена слідом за нею, концепція «чистоти крові» (*la limpieza de sangre*). Саме вона обумовила фанатизм у католицькій вірі та посприяла схваленню діяльності першого Інквізиційного органу за часів Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського²¹⁹.

Позаяк, трибунал підпорядковувався безпосередньо королю, то історики розглядали його діяльність також як одну із форм абсолютизму²²⁰. Як відзначав Вольтер, іспанська інквізиція XV ст. справді боролася з євреями та мусульманами, однак із початком Реформації та проникненням її ідей в Іспанію розпочала більш прискіпливо ставитися до самих іспанців. Ситуація стала особливо загостреною після реорганізації Інквізиційного трибуналу в часи Філіпа II, який значно розширив межі її юрисдикції та розробив систему допитів і катувань. Р. Кльозель вказує на те, що випадки переслідувань еретиків траплялися у Європі XVI ст., однак були радше винятками, обумовленими

²¹⁹ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 219; Forneron H. *Histoire de Philippe II...* P. 166; Ranke L., von. *The Ottoman and the Spanish empires...* P. 79; Кареев Н. *История Западной Европы в Новое Время...* С. 304.; Шлоссер Ф. *Всемирная история...* С. 624.

²²⁰ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 215-216.; Кареев Н. *История Западной Европы...* С. 304.

моментами кризи, у той час як в Іспанії за Філіпа II, смертельна нетерпимість була постійною, що служило становленню політичної тиранії²²¹. За правління цього монарха будь-хто міг стати таємним агентом інквізиторів, які, зберігаючи анонімність, доносили на своїх родичів, друзів або сусідів, якщо ті якимось чином образили позивача в минулому. Почуття страху перед шпигунами і донощиками змушувало іспанців приймати існуючу реальність як даність, без будь яких скарг²²². Окрім цього, на думку Анрі Форнерона, Інквізиція була чудовим інструментом не так для боротьби з єретиками, а як спосіб зберегти перевагу короля над духовенством. Він звертає увагу на те, що за Філіпа II, об'єктом пильної уваги інквізиторів ставали діячі Іспанської церкви, які мали вплив у тогочасному суспільстві²²³.

Якщо іспанське суспільство ставилося до діяльності інквізиції як до одного із аспектів свого повсякденного життя, то жителям Фландрії не хотілося мовчки приймати такий порядок. Історики звертають увагу на те, що ще в часи Карла V до імператора надходили скарги про занадто жорстоку діяльність Інквізиції, що змусило його дещо пом'якшити переслідування єретиків²²⁴. Коли ж до влади прийшов Філіп II то число інквізиторів у Фландрії збільшилося, а самі переслідування стали регулярнішими. Присутність іспанських інквізиторів у фламандських містах, фламандці розцінювали як посягання на привілеї та свободу народу, що стало причиною об'єднання тамтешньої аристократії, яка хотіла виявити свій протест²²⁵. До більш рішучих дій опозиційну сторону спонукала конфіскація майна засуджених. Делегації фламандської знаті неодноразово намагалися переконати Філіпа II відмовитися від жорстоких переслідувань²²⁶. На думку А. Боргнета, іспанський король не захотів поступитися через збільшення іконоборчих бунтів, під час яких було знищено не один католицький храм²²⁷. Відмова Філіпа II бодай якось змилює над

²²¹ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 219.

²²² Ibid. P. 220.; Ranke L., von. *The Ottoman and the Spanish empires...* P. 79.

²²³ Forneron H. *Histoire de Philippe II...* P. 188-189.

²²⁴ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P.220-221.

²²⁵ Bognet A. *Philippe II et la Belgique...* P. 25.

²²⁶ Шлоссер Ф. *Всемирная история...* С.629-630.

²²⁷ Bognet A. *Philippe II et la Belgique...* P.58.

фламандцями змусила останніх вчинити збройний опір, що став початком Вісімдесятирічної війни.

Описуючи діяльність Інквізиційного трибуналу, історики XIX ст. не подавали детального опису тортур. Більшість із них стверджувала, що страта єретиків відбувалася у формі спалення або ж довічного ув'язнення, за умови якщо засуджений публічно визнавав свою провину і кається²²⁸. Така, відносно стримана від деталей подача інквізиційних переслідувань, неабияк контрастує на фоні ранньомодерних творів, перенасичених описами різноманітних катувань. Ще однією відмінністю від авторів XVI ст. є обережніше введення підрахунків, які проливають світло на розуміння масштабності переслідувань. Відтак, за словами Р. Кльозеля, кількість страчених єретиків за часів правління Філіпа II була у п'ять разів меншою, ніж кількість ув'язнених²²⁹.

Цікавою особливістю «чорної легенди» у XIX ст. було намагання зрозуміти причини такої жорстокої політики Філіпа II через аналіз його характеру, внутрішніх якостей. Звісно вони звертали увагу на діяльність кардинала Гранвеля, герцога Альби, Маргарити Пармської, але дотримувалися віри у те, що відповідальність за вчинені іспанцями злочини повинен нести сам король. Даючи характеристику внутрішніх якостей іспанського монарха, автори XIX ст. вдавалися до порівняння Філіпа з його батьком – Карлом V. Малюючи позитивний образ імператора, історики таким чином намагалися створити контраст для негативного образу його сина. Усі автори одноголосно стверджували, що Карл і Філіп були схожими за фізичними ознаками: «він був так само білошкірим, але не блідим, мав таке ж світле волосся, те ж підборіддя і рот»²³⁰. Однак авторів дивувало, як при такій зовнішній схожості вони могли бути такими різними за темпераментом. Історики відзначають дружелюбний характер імператора, який привітливо ставився до своїх солдатів і завжди брав участь у військових поєдинках²³¹. Р. Кльозель, бажаючи наголосити любов Карла

²²⁸ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 217.

²²⁹ Ibid. P. 218.

²³⁰ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 26-27.; Ranke L., von. *The Ottoman and the Spanish empires...* P. 42.

²³¹ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 31.; Ranke L., von. *The Ottoman and the Spanish empires...* P. 42-43.

до своїх підданих, описує наступний епізод: «Коли він зрікся престолу в Брюсселі, у нього полилися сльози. Народи Нідерландів почували себе маленькими сиротами, коли ця тверда і сильна рука відмовилася від них»²³². Про особливу прихильність імператора до фламандської знаті згадує і Ф. Шлоссер²³³. На відміну від Філіпа, Карл V усе своє життя провів у безперервних подорожах військового та політичного характеру, що дозволило йому вивчити мови своїх народів, таким чином виявляючи повагу до традицій кожного з них²³⁴. Окрім цього, Карл був чудовим воїном і спортсменом, чим не міг похвалитися його син, який описувався авторами як «незграбний», «фізично слабкий», тощо. Відзначу, що схоже порівняння охоче запозичили автори літературних творів, найпоказовішим прикладом якого була «Легенда про Уленшпігеля» бельгійського письменника Шарля де Костера.

Історики ХІХ ст. приписують Філіпу ІІ наступні якості: любов до ізоляції, жахлива аскетичність, похмурий фанатизм, холодний, зосереджений, стриманий, недоступний жодному м'якому почуттю, зверхній, пихатий, потайний та інші²³⁵. Вони вказують на те, що особливості його характеру сформувалися під впливом католицького виховання, що проявилось в його фанатичній вірі та нелюбові до єретиків²³⁶. Водночас зосередженість іспанського короля виключно на іспанських підданих, сформувала негативне враження про нього на території Фландрії. Будучи відданим лише Іспанії, він не міг пристосуватися до традицій своїх неіспанських підданих. На думку Р. Кльозеля, якби Філіп був гнучкішим у своїх поглядах, то міг би стати «парламентським королем для англійців, добрим і ліберальним жителем серед фламандців, що п'є пиво з телятиною серед німців»²³⁷.

Окремої уваги заслуговує ототожнення іспанського короля з негативними персонажами історії, які також були відомі своєю відданістю та фанатичністю

²³² Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 31.

²³³ Шлоссер Ф. *Всемирная история...* С. 628.

²³⁴ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne ...* P. 53-54.

²³⁵ Ranke L., von. *The Ottoman and the Spanish empires...* P. 42-43; Кареев Н. *История Западной Европы...* С. 306-307; Шлоссер Ф. *Всемирная история...* С. 627.

²³⁶ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 102-103.

²³⁷ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 53.

конкретній ідеї. Вже згадуваний нами Кльозель, що найдетальніше підійшов до опису внутрішніх якостей Філіпа, описує релігійний фанатизм наступним чином: «Доброчесний Тиберій, Філіп, наполовину святий, пуританський Робесп'єр, пов'язані не лише їх тиранією, що була народжена від різних фанатизмів, але й таємною відданістю чеснотам, які суперечили їх діянням»²³⁸.

Поруч із суто негативним аспектом його вірності Католицькій церкві, у ХІХ ст., існували також приклади позитивної характеристики іспанського короля. Найбільш повно її описав Л. Гашар, який захоплювався побожністю Філіпа ІІ, вказуючи на те, що він постійно відвідував меси, постив кожної п'ятниці, орієнтувався у церковних обрядах не гірше за представників кліру, тощо²³⁹. Французький автор, маючи доступ до архівних матеріалів, демонструє цілком інший образ короля, що був привітним з іноземними делегаціями, усміхнено вітав свій народ, цікавився традиціями своїх підданих-іспанців, мешкав у настільки скромних умовах, що іноді нагадував *un pauvre gentil homme*, а не короля²⁴⁰. Гашар відзначає закритий характер Філіпа ІІ. У його творі відсутні слова на зразок «тиран», «деспот», «жорстокий», «фанатик», тощо. Його праця дуже відрізняється на фоні антиіспанських текстів, які підтримували ідею про те, що час правління Філіпа був періодом «терору і деспотії»²⁴¹. Разом з деконструкцією образу самого короля, Гашар, послуговуючись особистою кореспонденцією короля з міністрами, намагався розвіяти міфи про надмірну жорстокість близького оточення Філіпа²⁴².

Антиіспанські твори ХІХ ст., покликаючись на ранньомодерні джерела, також простежували позитивні згадки про Філіпа ІІ. Р. Кльозель зауважує, що чимало послів, які безпосередньо спілкувалися з іспанським монархом, відзначали доброту його душі, легкість, терпіння, схильність до м'якості, тощо. Однак французький автор вважає, що таке враження Філіп ІІ міг залишити лише завдяки своєму лицемірному характеру і холодному розуму, що дозволяв йому

²³⁸ Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 108.

²³⁹ Gachard M. *Don Carlos et Philippe II...* P. 238-240.

²⁴⁰ Ibid. P. 244.

²⁴¹ Bogner A. *Philippe II et la Belgique...* P. 71; Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne...* P. 108.; Кареев Н. *История Западной Европы...* С. 307.

²⁴² Gachard M. *Don Carlos et Philippe II...* P. 298-299.

імітувати прихильність, приховуючи свої істинні мотиви. Схожий пасаж зустрічаємо і в Л. фон Ранке. Німецький історик звертає увагу на те як сильно Філіп змінився після свого одруження з англійською королевою: «він виявляв велику поблажливість та привітність (...) але насправді у ньому не було ніяких змін. Він звертав на себе увагу лише тому, що хотів догодити англійцям, над якими бажав бути королем»²⁴³.

Очевидно, що професійні історії відігравали важливу роль у консервації антиіспанських уявлень у ХІХ ст. Проте вони мали досить обмежену аудиторію через що не мали змоги популяризувати їх у більш доступному форматі. Відтак, на мою думку, набагато більший вплив на бельгійський народ мали праці, написані у жанрі художньої літератури. Таким чином найбільш яскравим виявом національних амбіцій бельгійців у художній літературі був твір Шарля де Костера «Легенда про Уленшпігеля», присвячений боротьбі фламандців з іспанцями під час Вісімдесятирічної війни. З огляду на характер праці її потрібно розглядати в контексті «винайдення» бельгійської ідентичності, яка була оперта на успішний приклад націоналізованої «традиції» минулого²⁴⁴. Отож на час написання «Легенди...» Бельгія вже перебувала у фазі «масового традицієтворення» – офіційних свят, церемоній, героїв і символів, покликаних легітимізувати «нові методи правління» і «легалізувати» державу, як абсолютну форму національного життя²⁴⁵. Відтак видається цілком логічним те, що бельгійський народ перебував у пошуках національного героя, який би відобразив усю Бельгію. Ним став Тіль Уленшпігель – улюблений персонаж фламандців пізнього Середньовіччя.

Твір побудований на протиставленні двох головних персонажів: Філіпа II й Тіля Уленшпігеля. Досить часто ці протиставлення подаються у вигляді

²⁴³ Ranke L., von. *The Ottoman and the Spanish empires...*Р. 43.

²⁴⁴ Тут я покликаюсь на теорію «винайдення традиції» Еріка Гобсбаума, що позначала «низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими ритуалами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично означає зв'язок з минулим. Ці практики, як правило, прагнуть де тільки можна встановити зв'язок з відповідним історичним минулим.». Див.: Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традиції // *Винайдення традиції* / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. Пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 13.

²⁴⁵ Докладніше про це див.: Гобсбаум Е. *Масове традицієтворення: Європа, 1870–1914 рр.* // Там само. С. 303–352.

неважливих, на перший погляд, речей; наприклад, у здатності сміятися, ставленні до тварин, особистих якостях персонажів²⁴⁶. Таким чином, Ш. де Костер став творцем популярного образу іспанського короля Філіпа II, як «похмурого володаря Ескоріалу», «коронованого павука», «короля, що не сміється», який міцно закріпився в літературних творах ХХ ст.²⁴⁷.

Своєю чергою, «чорну легенду» у позитивістській історіографії найкраще розглядати на прикладі підручників ХІХ ст. Позаяк головна мета підручної літератури полягає у донесенні основної інформації з конкретної дисципліни, то її наповнення по конкретній тематиці є досить стислим. Відтак, тема Іспанської імперії ХVІ-ХVІІ ст., хоча і мала важливе значення у контексті європейської історії, все ж була досить скупо представлена на сторінках освітніх видань. Таким чином, укладачі підручників бажали зосередитись на винятково важливих моментах іспанської історії, часто упускаючи ті фрагменти, до яких вдавались професійні історики.

Незважаючи на малу кількість поданої інформації, мені все ж вдалось розшукати окремі елементи «чорної легенди», посередництвом аналізу акцентів, що їх розставляли самі автори. Наприклад, звертаючись до теми географічних відкриттів, у двох, проаналізованих мною, підручниках використовується термін «завоювання» Америки/Нового світу, що вже має під собою негативне смислове навантаження та апелює до теми насильницької кампанії²⁴⁸.

Окрім цього, автори обох підручників акцентують свою увагу на діяльності вибраних конкістадорів: Ернан Кортес, Франсиско Пісарро, Хуан Понсе де Леон, Васко Нуньєс де Бальбоа, тим самим підтримуючи традицію ранньомодерних авторів, які також наголошували на винятковості їх поведінки у Новому світі. У підручниках послідовно описується перебіг «завоювання» Мексики, Перу, Болівії, однак найбільше увагу приділяється присутності конкістадорів у Перу. Так, М. Тейлгеймер вважає історію завоювання Перу «розповіддю про насильство та обман». Пообіцявши головному касику племені зберегти життя

²⁴⁶ Костер Ш. де. *Легенда про Уленшпигеля...* С. 30, 48, 90, 320, 177–178.

²⁴⁷ Костер Ш. де. *Легенда про Уленшпигеля...* С. 178, 215.

²⁴⁸ Taylor W.S. *A manual of Ancient and Modern History*. New York: D. Appleton & Company, 1851. P. 706.; Thalheimer M. E. *A manual of Mediaeval and Modern History*. New York: Van Antwerp, Bragg & CO, 1874. P. 137.

індіанців взамін на золото, іспанці не дотримали своєї обіцянки, та після отримання скарбів вбили численну кількість населення Перу²⁴⁹. Натомість в іншому підручнику відсутні негативні описи іспанських завоювань, однак звернено увагу на поневолення індіанців, яких іспанці змушували працювати на золотих та срібних шахтах²⁵⁰.

Поряд з цим, тема Вісімдесятирічної війни була розкрита більш детально. Обидва підручники наслідують вже існуючу схему опису подій, розглядаючи передумови, причини, перебіг конфлікту. Центральною проблемою у їхньому розумінні була релігійна нетерпимість іспанців, та іспанського короля зокрема²⁵¹. Головними дійовими особами у підручниках виступають місцева фламандська знать та іспанський уряд на чолі з Філіпом II та герцогом Альбою. У контексті опису заходів, ініційованих герцогом Альбою, сухий фактографічний текст набував рис емоційності, описуючи іспанського полководця як «людину із сталеву волею та жорстокою незламністю»²⁵². З іншого боку, постать Філіпа II зображається більш помірковано, однак на нього падає звинувачення за надання герцогу необмеженої влади у провінціях, що привезло до великої кількості смертей та економічних втрат²⁵³. Найбільшим недоліком політики герцога Альби, за словами авторів, була втрата економічного потенціалу Фландрії, яка полягала у втечі великої кількості купців та ремісників до Англії, що привезло до тимчасового занепаду фламандської економіки²⁵⁴.

Можна ствердити, що у XIX ст. «чорна легенда» продовжувала своє існування завдяки підйому національних історій, які ставили за мету пояснити окремі шляхи до незалежності через боротьбу з жорстокою іспанською політикою. Найяскравіше це відобразилося у бельгійському історіописанні, де чітко простежувалася відмінність між фламандським народом, що прагнув зберегти свої привілеї, та іспанцями-тиранами, які намагалися ці привілеї

²⁴⁹ Thalheimer M.E. *A manual of Mediaeval and Modern History*...P. 137.

²⁵⁰ Taylor W.S. *A manual of Ancient and Modern History*...P. 706.

²⁵¹ Taylor W.S. *A manual of Ancient and Modern History*...P. 529.; Thalheimer M.E. *A manual of Mediaeval and Modern History*...P.213.

²⁵² Thalheimer M.E. *A manual of Mediaeval and Modern History*...P. 214.

²⁵³ Taylor W.S. *A manual of Ancient and Modern History*...P. 529.

²⁵⁴ Taylor W.S. *A manual of Ancient and Modern History*...P.529.; Thalheimer M.E. *A manual of Mediaeval and Modern History*...P. 214.

знищити. Акцентуючи основу увагу на іспанських злочинах у Європі, автори XIX ст. не цікавилися американською складовою «чорної легенди», зосередившись тим самим на діяльності іспанської Інквізиції та початках Вісімдесятирічної війни. Незважаючи на те, що у XIX ст. історики хотіли розірвати стосунки з ранньомодерною та просвітницькою традиціями історіописання, у багатьох випадках вони послуговувалися тією ж термінологією, що привносила негативне забарвлення і сприяла укоріненню образу «іспанця-тирана», «іспанця-деспота», тощо. Дещо відмінною, у порівнянні з національною історіографією була позитивістська парадигма, яка, хоч і не доклалась до створення нових прикладів «чорної легенди», проте забезпечила утвердження вже існуючих антиіспанських уявлень у підручній літературі XIX ст. Окрім цього, важливою особливістю цього періоду у розвитку «чорної легенди» був глибший аналіз характеру Філіпа II, його оточення, виховання, який допомагав автором краще зрозуміти причини його жорстокої політики.

Якщо порівняти історіографічні парадигми часів Просвітництва і «довгого» XIX ст., стає очевидним, що друга була більш уважною до наслідування та створення елементів «чорної легенди». У період Просвітництва Іспанія була лише одним із прикладів для антиабсолютистської й антиклерикальної критики, відтак, розвивалася у працях узагальненого або полемічного характеру. Натомість, XIX ст. було періодом «повернення чорної легенди» завдяки підйому національної історіографії, яка трактувала Іспанську монархію як основну перешкоду Бельгії на шляху до незалежності. Разом із очевидними відмінностями, в обидва періоди було відзначено набагато прискіпливішу увагу до європейської складової «чорної легенди», натомість її американська складова була остаточно витіснена у XIX ст.

РОЗДІЛ III.

Видозміни «чорної легенди» в європейській історіографії XX століття

Прискорене поширення інформації у XX ст. було важливим чинником у розповсюдженні негативних уявлень щодо Іспанії. Позаяк на початку століття особливої популярності набули марксистські віяння з їх відвертим антиімперським характером, не дивно, що Іспанська монархія XVI ст., за посередництвом численної кількості антиіспанських творів попередніх століть, стала одним із найуживаніших образів «ранньомодерної тиранії». Окрім цього, закладена домодерними авторами, традиція опису іспанської історії XVI–XVII ст. продовжує існувати у шкільних підручниках, працях науково-популярного характеру, тощо. Відтак, XX ст. – це період, коли іспанські історики почали завзятіше захищатися від тих звинувачень, які їм намагалися нав'язати історики тих країн, з якими Іспанія мала неодноразові контакти в ході історії. Цей період є важливим і тому, що він став початком офіційного утвердження терміну «чорна легенда» в історіографії.

3.1. Поняття «чорна легенда» у розумінні сучасних істориків

Традиційно вважається, що першим термін «чорна легенда» використав іспанський історик, чиновник канцелярії короля Альфонса XIII (1902–1931) – Хуліан Худеріас, який у 1914 р. видав книгу «Чорна легенда й історична правда». У ній автор поставив за мету оприямити і довести той факт, що критика, якої зазнала Іспанія з боку багатьох істориків – це «чорна легенда», «вигадка ворогів Іспанії». Цій «критиці» піддавалися «жорстокість завоювання Америки», «фанатизм інквізиції» й «інтриги іспанського двору». Його аргументи ґрунтувалися на двох судженнях. По-перше, Іспанія, в ході своєї історії, піддавалася постійній і узагальненій негативній критиці, яка прагнула дискредитувати образ Іспанії та іспанців закордоном. По-друге, така критика базувалася не на правдивих подіях, а на навмисно сконструйованих спекуляціях,

часто перебільшених або неточно потрактованих фактах²⁵⁵. Таким чином «чорна легенда», за словами Х. Худеріаса, була особливою негативною атмосферою, створеною за допомогою «фантастичних» історій про іспанців, що поширювалися у XVI ст. під впливом колоніальних суперечок і Реформації, та використовувалася впродовж наступних століть, особливо у критичні моменти національного життя Іспанії.

Цікаво, що сучасні іспанські історики не завжди пов'язують ідею виникнення цього терміну з ім'ям Хуліана Худеріаса, але намагаються звернути свою увагу на більш ранні згадки словосполучення «чорна легенда». Наприклад, дослідниця Ельвіра Рока Бареа у книзі «Імперіофобія і чорна легенда» доводить, що «чорна легенда» виникла як антитеза до «золотої легенди», терміну, що вперше зустрічається у збірнику агіографій домініканського монаха – Якова Ворагінського (1230–1298) «*Legenda sanctorum*» або «*Legenda aurea*», та мала на меті конструювання виключно позитивного образу конкретного святого²⁵⁶. Що стосується «чорної легенди», то вона вперше фіксується у праці французького історика – Артура Леві (1847–1931) «*Napoléon intime*», де стосувалася постаті Наполеона, однак і тут вона використовувалася як протиставлення до «золотої легенди». Таким чином, дослідник хотів наголосити, що французький імператор не був ані богом, ані монстром²⁵⁷. Ще одним прикладом використання обох термінів в єдиному контексті була праця каталонського священника Каєтано Солера (1863–1914) «*El fallo de Caspe*» (1899)²⁵⁸, в якій автор стверджував наступне: «Скажемо, звісно, що золота легенда наших каталонських королів є настільки ж помилковою як і чорна легенда королів кастильської лінії»²⁵⁹. Однак перша згадка «чорної легенди» як антиіспанської пропаганди була виявлена у роботі іспанської письменниці Емілії Пардо Басан (1851–1921)²⁶⁰. Дещо відмінний погляд має сучасний іспанський історик-ревізіоніст Піо Моа. У книзі

²⁵⁵ Garcia Carcel, Ricardo. *El demonio del Sur " La leyenda Negra de Felipe II" ...* P. 19.

²⁵⁶ Barea M. *Imperiofobia y leyenda negra...* P. 16

²⁵⁷ Ibid. P. 17-18.

²⁵⁸ Velez I. *Cayetano Soler y El fallo de Caspe*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.nodulo.org/ec/2011/n107p13.htm>

²⁵⁹ Цит. за Barea M. *Imperiofobia y leyenda negra...* P. 18.

²⁶⁰ Там само.

«Іспанія проти Іспанії» він доводить, що в усний дискурс інтелектуальних кіл Іспанії поняття «чорної легенди» почало входити після «катастрофи 1898 року». Появі такого відчуття передувала поразка у війні зі США і втрата на користь останніх заморських колоній Куби, Пуерто-Ріко, Філіппін і островів у басейні Тихого океану. Проте територіальні втрати не були настільки важкими, як набуті стереотипні уявлення, сформовані на емоціях руйнування міфу про «світову потугу» Іспанії, що досі активно підтримувалася правлячими елітами. Відтак, окремі інтелектуальні середовища тодішньої Іспанії вдалися до звинувачень США у посиленні негативного образу Іспанії на міжнародній арені²⁶¹.

В окремих випадках дослідники, які намагаються дослідити походження цього терміну впадають у крайнощі та пояснюють його виникнення посередництвом «злих умислів» ворогів Іспанії. Наприклад, вже згадувана історикиня Ельвіра Рока Бареа, бажаючи дослідити етимологію слова «легенда», доходить до висновку, що першочергово це поняття походило від латинського слова *legere* (читати), та досить часто використовувалося у значенні «історії» при описі життя одного або кількох святих і аж ніяк не мало під собою чогось неправдивого, вигаданого, казкового. Лише з приходом Реформації, слово «легенда» отримала конотацію, близьку до сучасної – «...взаємозв'язок подій, які є радше традиційними або прекрасними, ніж історичними або істинними»²⁶². Таким чином, іспанська дослідниця бажала оприятити твердження, згідно з яким вираз «чорна легенда», та «легенда» зокрема, був продуктом протестантизму і релігійних війн²⁶³.

Хоча використання терміну «чорна легенда» було виявлене у більш ранніх працях, все ж його остаточному утвердженню в історіографії посприяв Хуліан Худеріас. Саме завдяки його роботі «чорна легенда» автоматично почала асоціюватися з Іспанською монархією та «злочинами» іспанських королів у XVI–XVII ст. Започатковану Х. Худеріасом традицію досить швидко підхопили інші дослідники. Наприклад, аргентинець Ромуло Д. Карбіа у книзі «Іспансько-

²⁶¹ Cervera C. *La leyenda negra en 1898: España, el país más odiado por Estados Unidos*. Madrid, 2015. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.abc.es/espana/20150607/abci-guerra-cuba-odio-eeuu-201506052109.html>

²⁶² Barea M. *Imperiofobia y leyenda negra...* P. 23.

²⁶³ Ibid. P. 23

американська історія Чорної Легенди» (1943) подав нову перспективу студій, вказавши, що «чорна легенда» містить у собі судження про «різноманітні форми жорстокості, обскурантизму, політичну тиранію Іспанії під час завоювання Америки або в боротьбі проти Нідерландських провінцій»²⁶⁴. У ній іспанців нерідко зображали як «релігійних фанатиків», чия «безмежна віра» привела до великої кількості жертв.

Було б хибно вважати, що «чорна легенда» була об'єктом дослідження лише іспаномовних учених. Ще в середині ХХ ст. нею зацікавилися дослідники США. Наприклад, у 1944 р. Американська рада освіти визначила «чорну легенду» як термін, що є продуктом іспанських письменників, які бажають продемонструвати давність походження пропаганди проти іспанців, започатковану в Англійському королівстві ХVІ ст., що була потужною зброєю для ворогів Іспанії в релігійних, колоніальних і морських війнах понад чотири століття²⁶⁵. Північноамериканський дослідник Філіп Вейн Повелл у книзі «Дерево ненависті» (1971) визнав унікальність терміну «чорна легенда», розуміючи його як специфічний тип переконання у тому, що «іспанці історично заявили про себе як про винятково жорстокий, нетерпимий, тиранічний, неосвічений, ледачий, фанатичний, жадібний і зрадницький народ; тобто, за цими ознаками вони настільки відрізнялися від решти народів, що повинні розглядатися і сприйматися у термінах, які, зазвичай, не застосовуються для опису й тлумачення інших народів»²⁶⁶.

Однак далеко не всі іспанські дослідники погоджувалися з трактуванням «чорної легенди» як чогось, що було створене ззовні, ворогами Іспанії. На думку Кармен Іглесіас, «чорна легенда» – це лише зовнішня оболонка Іспанії, яку вона створила сама та за допомогою якої її уявляють інші. З цього робиться висновок, що негативні уявлення об'єктивно відтворюють іспанську свідомість, яка виявляє ці особливості у своєму образі²⁶⁷. Дещо схожий погляд має інший

²⁶⁴ *Leyenda negra española*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://es.wikipedia.org/wiki/Leyenda_negra_espa%C3%B1ola

²⁶⁵ Miranda Torres D. *La imagen exterior de España, tal como España la ve...* P. 64.

²⁶⁶ *Ibid.* P. 64.

²⁶⁷ *Leyenda negra española...*

іспаніст Гендрік Генрікс, який звертає увагу на те, що Іспанія долучилась до творення негативних уявлень про себе через намагання створити виключно позитивний образ «себе» у контексті міфу про виняткову місію іспанської нації у світі. Поширення такої самооцінки спровокувала виникнення протилежних образів серед її не менш сильних політичних конкурентів на міжнародній арені²⁶⁸.

Цікавими також є думки Гарсії Карселя, виписані у книзі «Чорна легенда» (1991), який напругу заперечує вживання слів «легенда» і «чорна». На його думку, це не «легенда», бо більшість негативних вражень про Іспанію мають певні історичні підстави, і не «чорна», бо забарвлення ніколи не було постійним чи рівномірним²⁶⁹. Варто відзначити, що за своє бачення/заперечення «чорної легенди» Гарсія Карсель неодноразово піддавався критиці з боку решти іспанських колег.

У часи, коли при владі в Іспанії був Франсіско Франко (1939–1975) в іспанській історіографії була помітною тенденція заперечення іспанських злочинів у минулому, яка дещо пізніше отримала назву «біла легенда». Цей вид «легенди» мав на меті захистити іспанську історію від «неправдивих» звинувачень або ж показати гіперболізований характер антиіспанських праць минулого. Наприклад, описуючи діяльність іспанської інквізиції, такі автори вказували на те, що тортури щодо ув'язнених застосовувалися дуже рідко або ж лише у перші періоди існування інквізиційного трибуналу²⁷⁰. Своєю чергою, завоювання Нового світу розглядалось як кампанія, що мала цивілізаторську місію та принесла багато користі американським туземцям. Найхарактернішою рисою «білої легенди» було використання порівняльного аналізу. Таким чином, іспанська інквізиція була менш жорстокою, ніж досвід переслідувань протестантів і відьом на французьких, німецьких, нідерландських землях. А «злочинні дії» іспанських конкістадорів мало в чому поступалися поведінці

²⁶⁸ Henrichs Hendrik. *Un holandés «distinto»: Johan Brouwer y la historia de España*/ Revista de Occidente, 2006. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.revistas culturales.com/articulos/97/revista-de-occidente/608/1/un-holandes-distinto-johan-brouwer-y-la-historia-de-espa-a.html>

²⁶⁹ Ibid.

²⁷⁰ Грин Т. *Инквизиция: царство страха...* С.30.

англійських колоністів у Північній Америці²⁷¹. Очевидно, що спроби захисту зовнішньої репутації Іспанії проявлялися раніше та одним із перших прикладів праць такого типу можна було б вважати роботу Ф. Лопеса де Гомари, однак на думку англійського дослідника Тобі Гріна, коло істориків-ревізіоністів найповніше змогло розвинути в умовах режиму Франко, для якого «біла легенда» була ідеологічною пропагандою, що мала на меті реабілітувати образ Іспанії закордоном²⁷².

Аналізуючи праці сучасних іспаністів, можна помітити наскільки подібними між собою є «чорна» і «біла» легенди, адже вони увиразнюють унікальність іспанської історії. Хоча «чорна легенда» творить негативний образ Іспанії, описуючи її народ як нетерпимий і фанатичний, іспанські дослідники не хочуть відмовлятися від її існування через винятковість, яку вона додає іспанській історії. Гендрік Генрікс вказує на те, що лише після режиму Ф. Франко деякі зарубіжні та іспанські історики почали описувати іспанську історію як «звичайну», а не «унікальну» країну, подекуди вказуючи на відмінності в її розвитку у порівнянні з іншими державами. Однак і сьогодні добра частина іспаністів надає перевагу унікальності перед нормальністю, вказуючи на те, що Іспанія була винятковою через пропаганду, яка використовувалася проти неї впродовж кількох століть²⁷³.

Підсумовуючи, варто зазначити, що ХХ ст. стало початком виникнення та поширення терміну «чорна легенда», у який було вміщено усі негативні уявлення про Іспанію XVI–XVII ст. Уперше пояснена в праці Х. Худеріаса, ця дефініція досить швидко поширилася в роботах іспанських істориків і спровокувала появу перших не-іспанських праць, в яких більш помірковано розглядалась діяльність іспанців у Новому світі та Європі ранньомодерного часу. Незважаючи на те, що в наші дні термін «чорна легенда» продовжує існувати у своєму першопочатковому значенні, серед істориків утворилася група дослідників, які мають досить скептичний погляд щодо її винятковості та вважають, що подібні

²⁷¹ ¿Que opinan de la "Leyenda Blanca" española? [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.forosperu.net/temas/que-opinan-de-la-leyenda-blanca-espanola.603148/>

²⁷² Грін Т. *Инквизиция: царство страха...* С. 31.

²⁷³ Henrichs Hendrik. *Un holandés «distinto»: Johan Brouwer y la historia de España...*

негативні уявлення існували про кожену країну або народ і таку унікальність не варто приписувати лише Іспанії.

3.2. Ревізія «чорної легенди»

XX ст. стало періодом появи праць, у яких переглядались або спростовувались іспанські злочини ранньої модерності. Вочевидь, найактивніше захищались історики іспанського походження, окремі з яких занадто завзято протистояли найменшій критиці в бік Іспанської монархії, через що їхні роботи стали об'єктом для вивчення «білої легенди». Відтак, я послуговуватимусь лише тими працями у яких представлено більш поміркований погляд на Іспанську імперію. Окрім іспанської історіографії, яка є важливим компонентом у деконструюванні негативних уявлень про іспанців, я братиму до уваги праці авторів англо-саксонської школи, яка виникла у 70-80 рр. XX ст. До її числа входять Генрі Кеймен, Джеффри Паркер, Пітер Піерсон, Вільям Малтбі, Ірвінг Томпсон²⁷⁴.

Першою темою, яка потребувала негайного перегляду була проблема іспанського «завоювання Америки». Попри цілком реальні злочини іспанських колоністів, що справді зловживали жорсткостями щодо корінного населення, все ж звинувачення іспанців у всіх лихах, на думку дослідників-ревізіоністів, є явно перебільшеними та надмірно емоційно забарвленими. З цього огляду, такі історики як Антоніо Еспіно Лопес, Хосе Ксав'єр Еспарса й Ентоні Ісолен трактують колонізаційну політику Іспанської корони як своєрідне військово-політичне явище, що передбачало застосування насильства і зброї проти сторони, яка чинила опір. Вони намагаються напряду пов'язати завоювання Америки з античним (римським) досвідом завойовницьких воєн, який також супроводжувався численними виявами жорстокості щодо місцевих жителів. Тому застосування насилля щодо окремих осіб або племен, які чинили опір колонізатору, подається ними як давно усталений і практикований всіма

²⁷⁴ Garcia Carcel, Ricardo. *El demonio del Sur " La leyenda Negra de Felipe II" ...* P. 25.

завойовниками спосіб прищепити решті населення почуття покори через страх і деморалізацію²⁷⁵.

Ще одна важлива проблема для розуміння «чорної легенди», яка набула популярності в сучасній історіографії, – це пошуки відповідей на запитання, яким чином іспанцям вдалося завоювати Америку впродовж настільки короткого періоду? Радянські дослідники вказували на те, що завдяки жорстоким методам іспанці подолали місцевий опір і шляхом повного геноциду корінного населення здобули перемогу²⁷⁶. Проте, за словами Г. Кеймена, іспанці встановили контроль над Новим світом за посередництвом невеликих груп авантюристів. А сучасні дослідники, своєю чергою, доводять, що іспанці жодним чином не могли завершити «завоювання» Америки, оскільки станом на першу половину XVI ст. їх чисельність була надто малою. Натомість військові успіхи пояснюються декількома причинами: здатністю адаптуватися до складних умов, умінням правильно використовувати проти ворога їх власні вірування й забобони, можливістю пересуватися морем, що дозволяло уникати противника і, нарешті, доволі активна і чисельна підтримка місцевого населення, вороже налаштованого щодо правлячих імперських верхівок індіанців²⁷⁷. Дещо відмінний погляд на успіх іспанців у підкоренні нововіднайдених земель має американський дослідник Вільям Мак-Ніл, який вважає, що цьому сприяли три фактори. Перш за все йдеться про вже традиційну войовничність і хоробрість європейців. По-друге, швидкому освоєнню нових земель сприяло розвинення складної військової техніки, що особливо проявлялось у морській справі. Нарешті, як і більшість сучасних істориків, він визнає роль різноманітних захворювань, які мали ту ж ефективність, що і металева зброя²⁷⁸.

Наступним важливим зауваженням є використання американської складової «чорної легенди» для звинувачення всіх іспанців та Іспанської монархії у загибелі величезної кількості індіанців з провини іспанських

²⁷⁵ Lopez A.E. *La Conquista de America. Una revisión crítica*. Barcelona: RBA Libros, 2013. P. 12.

²⁷⁶ Слезкин Л.Ю. *Лас-Касас и «черная легенда»*... С. 148.

²⁷⁷ Кеймен Г. *Испания: дорога к империи*...С. 164–165.

²⁷⁸ Мак-Ніл В. *Піднесення Заходу. Історія людської спільноти*. Перекл. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2011. С. 670-673.

конкістадорів. Безумовно, жертви були і заперечувати їх наявність було б безглуздо. Початок цій дискусії поклав сам Б. де Ляс Касас, який «підрахував», що від жорстокості конкістадорів постраждало близько двадцяти мільйонів індіанців. Своєю чергою, сучасні дослідники наголошують, що в Америці ніколи не було достатньої кількості іспанців, аби винищити стільки аборигенів. А американський історик Г. Кеймен вказує на те, що головною причиною демографічної катастрофи індіанців були інфекційні захворювання, принесені європейцями, щодо яких корінне населення не мало імунітету. Ба більше, епідемії часто передували самим контактам із «завойовниками», чийі мікроби ще до прибуття переносились повітряним шляхом, комахами, тваринами, іншими місцевими жителями²⁷⁹. Іншим, цілком логічним поясненням можна вважати і те, що іспанцям не було сенсу вбивати таку велику кількість індіанців, адже це означало порушення встановленого ними економічного порядку – енком'єнди²⁸⁰.

Історія заворушень і початку Вісімдесятирічної війни також зазнала певних змін. Автори попередніх століть стверджували, що причиною початку «іспанської тиранії» в Нідерландах була особиста неприязнь Філіпа II до жителів Фландрії. Однак у працях сучасних авторів подається дещо інше бачення подій. Однією із важливих передумов виникнення такої ситуації стало поширення кальвінізму і початок релігійних війн у Франції (1562), які вперше актуалізували загрозу протестантських настроїв на північних кордонах володінь Філіпа II²⁸¹. Невдоволення поширилося і в Іспанських Нідерландах, де протестантизм отримав підтримку доброї частини фламандської знаті та ще більшої кількості міщан і простолюду. Їх не задовольняла політика кардинала Антуана Перрено де Гранвелла, який переслідував єретиків. 1565 р. опозиційні дворяни домоглися виведення іспанських військ із Фландрії та відставки Гранвелла, а в листопаді створили об'єднання «Компроміс». Вони вимагали відновлення державних привілеїв, пом'якшення офіційних постанов (плакатів), скликання Генеральних штатів. Намісниця Маргарита Пармська обіцяла передати їх прохання королю і

²⁷⁹ Кеймен Г. *Испания: дорога к империи...* С. 185–186.

²⁸⁰ Там же. С. 184–186.

²⁸¹ Elliot J. H. *Imperial Spain (1469–1716)*...P. 155–156.

тимчасово обмежити релігійні переслідування²⁸². Вимоги дворян неабияк схвилювали іспанського короля, який, спершу, сподівався владнати конфлікт мирно, та, врешті, переконався у необхідності військової інтервенції у Нідерланди для встановлення порядку. Однією з передумов такого рішення був іконоборчий бунт 1566 р., до якого активно долучився простолюд. А на думку Г. Кеймена аргументом на користь військової кампанії під керівництвом герцога Альби було укладення військового союзу між німецькими принцями-протестантами і принцом Оранським²⁸³.

Ще одним прикладом надмірної гіперболізації є образ Філіпа II, якого Г. Кеймен вважає найбільш несправедливо засудженою постаттю доіндустріальної Європи²⁸⁴. Так, у ранньомодерній літературі підкреслювався кровожерливий характер Філіпа II, який з особливою насолодою спостерігав за стратою протестантів. Однак, північноамериканський історик, проаналізувавши особисті рукописи короля та його оточення, дійшов висновку, що за все своє життя Філіп спостерігав лише п'ять спалювань приречених до страти осіб²⁸⁵. Окрім цього, іспанський дослідник Рікардо Карсель вважає, що у ХХ ст. було переглянуто період Філіпа II з політичної та культурної точки зору. Наприклад, сучасними дослідниками дедалі частіше підкреслюється потенціал короля у галузі управління та адміністрування державою, який самостійно вникав у всі проблеми Імперії. Поряд з цим, вказується на роль, яку Філіп II відіграв у контексті розвитку іспанської культури, де він проявив себе як покровитель та захисник наук та мистецтв²⁸⁶.

Інший персонаж «чорної легенди» герцог Альба також обвинувачувався в надмірній, нелюдській, божевільній жорстокості, яка не мала меж та була спричинена особистою ненавистю герцога до протестантів. Однак дослідник Хосе Калеро пропонує збалансований погляд на Альбу, який, звісно, був винним в окремих випадках жорстокості щодо протестантів, але не настільки

²⁸² Сухий О. *Історія Бельгії*. Львів: Піраміда, 2005. С. 63.

²⁸³ Kamen H. *Philip Of Spain*. London: Yale University Press New Haven, 1997. P. 117–118

²⁸⁴ *La Leyenda Negra española: mitos y realidad*, 2013. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://evacuentalahistoriadeespana.wo rdpress.com/2013/04/24/1 a-leyenda-negra-mito-y-realidad/>

²⁸⁵ Ibid.

²⁸⁶ García Carcel, Ricardo. *El demonio del Sur " La leyenda Negra de Felipe II" ...* P. 26.

«звірських», як їх описували ранньомодерні автори. Наприклад, герцога звинувачують у відкритій і безкомпромісній ненависті до еретиків, однак упускається той факт, що в армії Альби було багато протестантських солдатів, з якими у нього ніколи не було особливих конфліктів²⁸⁷.

Окрім намагання деконструювати образи конкретних іспанських діячів, автори прагнули переглянути збірний образ іспанців загалом. Наприклад, у ранньомодерних текстах, що були присвячені Вісімдесятирічній війні, автори завзято зображали іспанських військових як бідних солдат, які прагнули покращити своє матеріальне становище за рахунок грабунку багатих міст Фландрії. Як приклад можна навести твердження нідерландсько-американського дослідника – Конрада Сварта про те, що більшість військових-іспанців демонстрували набагато кращу дисципліну від решти військових-найманців. Окрім цього, значна частина таких солдат була благородного походження, а відтак не мала потреби у цілеспрямованому збагаченні свого статусу посередництвом грабування фламандських багатств²⁸⁸.

Наступною темою, що зазнала перегляду в історіографії ХХ ст. стала іспанська інквізиція. Одним із перших нововведень істориків-ревізіоністів стало твердження про те, інквізиція мала відчутний вплив на життя пересічних іспанців лише у перші десятиліття після свого виникнення, однак подальше функціонування цього органу не мало ефекту тотального контролю у всіх сферах життя іспанців. Відтак, теза про те, що протягом XV–XVII ст. більша частина іспанців жила в «задушливих умовах» вважається значно перебільшеною²⁸⁹. Те ж стосується наявності цензури на територіях, що належали Іспанській монархії. На думку Ельвіри Рока Бареа, міф про Індекс заборонених книг, як руйнівника інтелектуального життя іспанців був продуктом Французького просвітництва. Адже, як показують сучасні дослідження, у Франції існував схожий список заборонених церквою та державою книг, а більшість французьких просвітників

²⁸⁷ Calero J. G. *Un libro pone fin a la leyenda negra que persigue al gran duque de Alba*, 2013. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.abc.es/cultura/libros/20131209/abci-duque-alba-leyenda-negra-201312081921.html>

²⁸⁸ Schneider Schulze I. *La leyenda negra de Espana. Propaganda en la Guerra de Flandes (1566–1584)*. P.77.

²⁸⁹ Tedeschi John. *Review on "Spanish Inquisition: A Historical Revision"*; by Henry Kamen.//The Sixteenth Century Journal, Vol. 30, No. 3 (Autumn, 1999), pp. 919. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.jstor.org/stable/2544893?seq=1#page_scan_tab_contents

були змушені друкувати свої роботи на німецьких чи фламандських територіях. Окрім цього, дослідниця звертає увагу на те, що у той час існувала велика кількість книг, які було заборонено видавати у Франції, але дозволено в Іспанії²⁹⁰.

Іншим відкритим до розгляду питанням стали межі жорстокості іспанських інквізиторів. У текстах попередніх століть нам неодноразово малювали образ фанатичної і кровожерливої інституції, яка посередництвом численних тортур змушувала підозрюваних зізнаватись у злочинах, яких вони не скоювали. Проте, на думку Кармен Іглесіас, катування та страти в Іспанії та на підвладних їй територіях чітко регулювалась Інквізиційним трибуналом, а катам заборонялося переходити межі дозволеного²⁹¹. Поза цим, у більшості антиіспанських творів ранньої модерності не вказувалося, що Інквізиція діяла в усіх католицьких країнах Європи, де мало чим поступалася іспанській, а в деяких випадках перевершувала її²⁹². Наприклад, в Англії, за часів Генріха VIII (1491–1547) і королеви Єлизавети I (1533–1603), було організовано не менш жорстокі переслідування католиків, які супроводжувались обезголовленням і четвертуванням²⁹³. Схожої релігійної нетерпимості на територіях Північних провінцій дотримувався принц Оранський, який у 80-х роках XVI ст. розпочав антикатолицьку політику, що полягала у забороні сповідувати католицький обряд, функціонуванні католицьких шкіл, друку католицьких видань. За порушення будь якоїсь із цих заборон винуватець мусив сплатити штраф, а дещо згодом влада почала практикувати конфіскацію майна за найменший зв'язок з католицькою церквою²⁹⁴.

Окрім суто наративної складової «чорної легенди», історики XX ст. почали звертати увагу на візуальні прояви антиіспасньких уявлень. Головним чином вони зосереджувались на гравюрах, які зображали завоювання Америки або початок Вісімдесятирічної війни. Посередництвом використання методів

²⁹⁰ Barea M. *Imperiofobia y leyenda negra...* P. 473.

²⁹¹ *La Leyenda Negra española: mitos y realidades...*

²⁹² Cervera C. *El mito de la Inquisición española: menos del 4% acababan en la hoguera*, 2015. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.abc.es/historia/abci-falsa-leyenda-negra-inquisicion-espanola-solo-18-por-cientoquemado-hoguera-201512040335_noticia.html

²⁹³ Льюїса М. В. *Історія і вигадки*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/83109>

²⁹⁴ Barea M. *Imperiofobia y leyenda negra...* P. 317, 319.

візуальної історії, таким авторам як Інґрід Шнайдер та Альфредо Хіменес вдавалось розглядати візуальні джерела як важливі складові у конструюванні «чорної легенди» ранньомодерної Іспанії. Аналізуючи час та місце виникнення кожної із гравюр, дослідникам ставало зрозуміло, що вони були продуктами переважно протестантських авторів та створювались у період конфлікту Іспанії з Нідерландами. Позаяк більшість зображень містили у собі візуальні тропи (алегорії, метафори, алюзії) І. Шнайдер та А. Хіменес намагались декодувати прихований зміст кожного із них.

Переходячи до підсумків, варто сказати, що ревізійністська історіографія ХХ ст. ставила за мету переглянути іспанські злочини минувшини посередництвом залучення більшої кількості ранньомодерних документів та архівів. З одного боку, дослідникам частково вдалось розвіяти окремі елементи «чорної легенди», особливо її американської складової. Поряд з цим, в текстах іспанських ревізійністів домінує порівняльна перспектива, яка полягає у протиставленні іспанських злочинів злочинам інших країн та народів. На перший погляд така траєкторія є корисною і допомагає зруйнувати міф про виняткову жорстокість Іспанської імперії. Проте зациклення дослідників на порівняльному аналізі не дає їм достатніх аргументів на користь «невинності» Іспанії у порівнянні з іншими країнами. Відтак, створюється враження наче Іспанія є ще однією європейською країною, у якій побутував католицький фанатизм, Інквізиція, жорстокість тощо.

3.3. Модифікація «чорної легенди» в сучасній історіографії

Хоча у ХХ ст. число професійних праць у яких було переглянуто іспанські злочини значно збільшилось, частина авторів надавала перевагу зберігати вірність роботам ранньомодерних авторів, в чій працях вони вбачали достовірне джерело для реконструкції завоювання Нового світу та перших етапів Вісімдесятирічної війни.

У ХХ ст. проблема «іспанського завоювання» Нового світу актуалізувалася під впливом втрати іспанцями останніх заморських колоній, що

призвело до ліквідації Іспанської імперії. Втрата останніх заморських колоній після поразки у війні зі США 1898 р. привернула увагу закордонних істориків, які прагнули відтворити повноцінну історію країн Латинської Америки та період їхнього завоювання конкістадорами. Одними із перших прикладів таких праць можна вважати роботи американських істориків Вільяма Світа і Роджера Мерімена²⁹⁵. Уже всередині ХХ ст. зацікавлення долею країн Латинської Америки поширилося серед радянських істориків (Тарле Є.В., Хорошаєва І.Ф., Григулевич І.Р. та ін.), що зацікавилися можливістю поширення в регіоні досвіду Кубинської революції (1953–1959). Варто зазначити, що радянські дослідники, критикуючи іспанську «конкісту», намагалися реагувати на «колоніальні» наміри США щодо Куби, відтак їхні праці носили не лише антиіспанський, але й антиамериканський характер²⁹⁶. Завдяки цьому традиція негативного бачення подій іспанської колонізації передалася до сучасних шкільних підручників із всесвітньої історії на території пострадянського простору²⁹⁷. (див. Додаток 10)

Намагаючись зобразити хід іспанського «завоювання Америки», автори ставили за мету представити його максимально доступно і спрощено, використовуючи схожу структуру. Спершу, історики розкривали питання «відкриття» Нового світу Христофором Колумбом завдяки фінансовій допомозі «Католицьких королів». Опісля, зверталися до теми іспанської присутності в Індіях та діяльності конкістадорів. Більшість істориків ХХ ст. обмежувалися поданням інформації лише про найвідоміших із них – Ернана Кортеса і Франсіско Піссаро, адже у контексті їхньої діяльності вдавалося найповніше описати жорстокий характер іспанського «завоювання».

Звертаючись до теми іспанської присутності в Індіях, майже повсюдно згадується єдина ціль цих завоювань – американське золото і срібло. Позаяк іспанці не хотіли самостійно добувати скарби, то для цієї мети використовували робочу силу індіанських та африканських рабів; останніх майже одразу почали

²⁹⁵ Merriman R.B. *The rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New World*. New York: The MacMillan Company, 1918.; Sweet W.W. *A history of Latin America*. New York: The Abingdon Press, 1919.

²⁹⁶ Бартоломе де Лас-Касас. *К истории завоевания Америки* / Под. редак.: Григулевич И.Р., Кинжалов Р.В., Хорошаева И.Ф. Москва: Наука, 1966. С. 4-5.

²⁹⁷ Найскравішим прикладом цієї традиції є використання твору Б. де Лас Касаса, як основного джерела до вивчення іспанської колонізаційної політики в Індіях.

завозити зі Старого світу. Наслідуючи традицію своїх попередників, автори ХХ ст. вказували на жорстоке гноблення іспанців стосовно індіанців, які днями працювали на плантаціях та у золотих копальнях. Подекуди корінні жителі Америки намагалися уникнути нелюдських умов праці надаючи перевагу втечі у гори, однак і тут іспанців знаходили спосіб повернути їх назад, застосовуючи силові методи переконання²⁹⁸.

У ситуації виникнення перших іспанських колоній на території Нового світу та жорстокого ставлення до індіанців найчастіше використовуваним джерелом була і залишається робота Б. де Ляс Касаса «Коротка історія руйнування Індій», яка стала першим писемним джерелом, в якому висловлювався протест проти конкістадорів та їх методів колонізації. Відтак, у кожному із проаналізованих текстів присутні згадки про монаха-домініканця у формі окремих розділів або ж у вигляді цитувань його творів²⁹⁹. Найчастіше, вибрані фрагменти твору де Ляс Касаса були виявлені у шкільних підручниках. Однак і тут укладачі шкільної літератури підходили до вибору уривків тексту «Короткої історії...» досить уважно, стараючись підібрати саме той момент, на прикладі якого можна було б найкраще продемонструвати характер іспанської політики в Індіях. Наприклад, в американському підручнику з історії Америки подається уривок, в якому присутнє порівняння «ніжних овець»-індіанців із «тиранічними, кривавими та жорстокими» іспанцями, а в українському підручнику із Всесвітньої історії представлений більш відвертий пасаж про тортури та типи жертв іспанської жорстокості³⁰⁰. Варто зазначити і те, що опісля кожного такого уривку учням пропонується виконати творче завдання або ж

²⁹⁸ Бартоломе де Лас-Касас. *К історії завоювання Америки ...* С. 16.; *Всемирная история.* / За ред. Жукова Е.М., Варга Е.С., Волгин В.П. Гефтер М.Я. и других. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1958. С. 97-98.; Тарле Е.В. *Очерки истории колониальной политики Западноевропейских государств (конец XV - начало XIX в.)*. Москва: "Наука", 1963. С. 67.; Sweet W.W. *A history of Latin America...* P. 112.

²⁹⁹ Бартоломе де Лас-Касас. *К історії завоювання Америки ...* С. 11, 28, 33,35, 47, 56, 144, 149, 155.; Д'ячков С. В. *Всесвітня історія: підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів* / С. В. Д'ячков, С. Л. Литовченко. Х.: Вид-во "Ранок", 2016. С. 27.; Подоляк. Н.Г. *Всесвітня історія: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл.* / Н.Г. Подоляк, І. Б. Лукач, Т.В. Ладиченко. Київ: Генеза, 2016. С. 23; Corbett P.S., Janssen V., Lund J.M., Pfannestiel T. Vickery P. *U.S. History*. Texas: OpenStax, 2014. P. 54.; McDougal Littel. *World History: Patterns of Interaction*. Chicago: Rand McNally, 2009. P. 559.;

³⁰⁰ Подоляк. Н.Г. *Всесвітня історія: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл.* / Н.Г. Подоляк, І. Б. Лукач, Т.В. Ладиченко. Київ: Генеза, 2016. С. 23.; Corbett P.S., Janssen V., Lund J.M., Pfannestiel T. Vickery P. *U.S. History...* P. 54.

відповісти на наступні запитання: «Чому індіанці поставились до європейців дружньо, а ті відповіли їм жорстокістю та вбивствами?»³⁰¹, «Як обґрунтовували конкістадори право завойовувати нововідкриті землі й знищувати корінне населення?»³⁰².

Окрім цього, саме у цей період мною було помічене остаточне утвердження та поширення образу де Ляс Касаса як «апостола індіанців» або у якості першого захисника прав і свобод людини³⁰³. Особлива увага до діяльності домініканця відновлюється ще й тому, що у 1966 р. у країнах Латинської Америки святкували 400-літню річницю з дня смерті де Ляс Касаса. Одним із способів ушанування монаха було видання спільного збірника статей за участі радянських і латиноамериканських істориків, присвяченого біографії «захисника індіанців», а також фрагментарний переклад тексту «Короткої історії...» російською мовою³⁰⁴. Варто зазначити, що авторка цього перекладу – радянська письменниця дитячої літератури Катерина Мелентьєва, окрім того, що переклала ті місця оригінального твору, де описувались найжорстокіші епізоди іспанської конкісти, написала історичний роман «Бартоломе де Ляс Касас – захисник індіанців» (1966), зорієнтований на радянських школярів³⁰⁵. Цікаво, що саме у радянських виданнях критика «завоювання Нового світу» була не стільки антиіспанською, скільки антихристиянською, адже тут з'являється інший епітет до слова «іспанець» – «християнин»³⁰⁶. Радянські автори полюбили наголошувати на жорстокій місіонерській діяльності іспанських священників, які практикували масові спалення індіанців-язичників, здійснювали передсмертні хрещення тощо. Звідси виходить, що в той час як закордоні праці формували негативний образ іспанця як колоніста, радянський варіант намагався сконструювати «погане» враження про християнську віру взагалі. Очевидно,

³⁰¹ Подоляк. Н.Г. *Всесвітня історія ...* С. 30.

³⁰² Ліхтей І.М. *Всесвітня історія: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл./* І.М. Ліхтей. К.: Грамота, 2016. С. 30.

³⁰³ Бартоломе де Лас-Касас. *К истории завоевания Америки ...* С. 3, 148.; Merriman R.B. *The rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New World...* P. 235.; Sweet W.W. *A history of Latin America...* P. 111.

³⁰⁴ Бартоломе де Лас Касас. *Кратчайшее сообщение о разрушении Индии*. Ленинград, 1968. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Las_Kasas/kratk_soobsc.phtml?id=794

³⁰⁵ Мелентьєва Е. А. *Бартоломе де Лас-Касас защитник индейцев*. Ленинград, Детская литература, 1966.

³⁰⁶ Бартоломе де Лас Касас. *Кратчайшее сообщение о разрушении Индии...*

така практика пояснювалася тогочасними радянськими реаліями войовничої антирелігійності.

Однак із трактуванням образу де Ляс Касаса як першого захисника індіанців не погоджувались північноамериканські історики. Наприклад, дослідник Роджер Меррімен вказав на те, що Ляс Касас був не першим священнослужителем, хто розпочав критику існуючого ладу, до нього найбільш відомою постаттю, яка намагалася змінити політику Іспанської корони був інший монах-домініканець Антоніо де Монтесіно, чия активна діяльність спровокувала введення Бургоських законів (1512)³⁰⁷. Звісно, ці закони були менш ефективними ніж «Нові закони» (1542), однак важливим є той факт, що вперше в історіографії дослідники починають розглядати більш ранні намагання пом'якшити ставлення іспанських колонізаторів до індіанців.

Позаяк єдиним джерелом жорстокого ставлення до індіанців, яким послуговувались автори «чорної легенди» у ХХ ст., була праця іспанського монаха-домініканця, то не дивно, що підрахунки про кількість жертв корінного населення були також запозичені з його робіт. У 80-х роках ХХ ст. істориками було переглянуто обчислення Б. де Ляс Касаса та вказано, що вони були значно перебільшені. Незважаючи на це, у тих же підручниках та радянських роботах зі світової історії збереглося переконання, що вся інформація, яку подав іспанський монах є вірною та не потребує доказів³⁰⁸. Наприклад, в українських та російських підручниках стверджується, що кількість індіанців, у перші роки завоювання, зменшилась у три-п'ять разів, у той час як в американському кількості індіанців у Центральній Мексиці зменшилась від двадцяти п'яти мільйонів до одного, однак за сто років іспанської колоніальної політики³⁰⁹. Тішить принаймні те, що усі автори підручників погоджуються з тим, що одним із факторів такого різкого

³⁰⁷ Merriman R.B. *The rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New World...*Р.234.; Бургоські закони були першою інституційною спробою закріпити статус індіанця як підданого Іспанської корони, що має право на власність, та не може експлуатуватись конкістадорами.

³⁰⁸ Тарле Е.В. *Очерки истории колониальной политики Западноевропейских государств* (конец XV - начало XIX в.). Москва: "Наука", 1963. С. 68.

³⁰⁹ Бартоломе де Лас-Касас. *К истории завоевания Америки* ... С. 143-144.; Гісем О.В. *Всесвітня історія: підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів/* О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. Х.: Вид-во "Ранок", 2016. С. 19; McDougal Littel. *World History: Patterns of Interaction...*Р. 556.

зниження популяції тубільців були епідемії завезених іспанцями хворіб, а не виключно іспанські тортури³¹⁰.

Підтримуючи американську складову «чорної легенди», автори підручників не обмежувалися запозиченням виключно вербальних джерел, а активно використовували візуальний матеріал, який міг би унаочнити присутність іспанців в Індіях. У своєму конструюванні «чорної легенди» вони свідомо чи несвідомо поклалися на доробок творця негативних уявлень про іспанців у візуальному вимірі – Теодора де Брі. Відтак, у кожному із проаналізованих підручників, а також у збірнику статей радянських і латиноамериканських авторів було використано гравюри з «Колекції подорожей» його авторства. Якщо в американських та українських підручниках гравюри підбирались досить обережно, себто на них не було зображено відвертих сюжетів тортур та знущань над індіанцями, то російські автори активно залучають такий матеріал, незважаючи на те, що реципієнтами таких гравюр є учні³¹¹. (див. Додаток 11)

Підсумовуючи можна ствердити, що найповніше американська складова «чорної легенди» проявилася в працях радянських і латино-американських істориків, які описували іспанські злочини під впливом марксистської ідеології. Проте на сьогоднішній день найвиразніші елементи «чорної легенди» простежуються у шкільних підручниках, чії автори активно використовують вербальний і візуальний матеріал ранньомодерного часу.

На відміну від теми «іспанського завоювання» Нового світу, проблема Вісімдесятирічної війни дещо втратила свою актуальність, хоча продовжувала бути важливим історичним контекстом для конструювання образів короля Філіпа II та герцога Альби, які все ще залишались взірцевими «зłodіями» історії. Поряд із цим, набагато більшого розголосу отримала іспанська інквізиція, до якої зверталися не лише професійні історики, а й автори науково-популярних творів.

³¹⁰ Corbett P.S., Janssen V., Lund J.M., Pfannestiel T., Vickery P. *U.S. History*...P. 88-89.; McDougal Littel. *World History: Patterns of Interaction*...P. 560.

³¹¹ Бартоломе де Лас-Касас. *К истории завоевания Америки* ... С. 11, 17, 29, 33, 144.; Данилов Д.Д. *Всеобщая история. История Нового времени*...С. 46.

У ХХ ст. з'явилося два нових напрямки бачення подій Вісімдесятирічної війни. Зачинателем першого з них був бельгійський історик Анрі Піренн (1862–1935) і його семитомна «Історія Бельгії» (1899–1932). Для моєї роботи значення мають третій та четвертий томи, об'єднані в одній книзі під назвою «Нідерландська революція». Абстрагуючись під традиції бельгійських істориків ХІХ ст., які описували цю війну в контексті боротьби за незалежність, А. Піренн створив нове бачення революції, акцентуючи увагу на її важливості у процесі побудови національної ідентичності у бельгійців. На його думку, революція була важливим етапом у визріванні ідеї національної окремішності серед бельгійського народу, яка у кінцевому результаті призвела до поділу фламандських провінцій на південні та північні. Окрім цього, Анрі Піренн надає вагомому значення католицькій релігії, як одній із ознак бельгійської ідентичності з одного боку, та лояльності до законного володаря Фландрії – Філіпа ІІ, з іншого. Варто зазначити, що питання легітимності відіграє важливу роль у цій праці, адже на думку автора, Філіп ІІ володів законними правами на володіння фламандськими територіями, відтак Вісімдесятирічна війна розглядалася ним як повстання підданих-кальвіністів проти католицизму з метою встановити міський партикуляризм³¹². У праці бельгійського історика, мною не було помічено виразних прикладів «чорної легенди». Звісно, автор звертав увагу на жорстокий характер війни, однак зауважував, що жорстокість була двобічною, себто, походила не лише від іспанців, але й з боку революціонерів. Водночас А. Піренн, посередництвом аналізу великої кількості джерел, намагався деконструювати негативні образи кардинала Гранвела, герцога Альби, Філіпа ІІ, вказуючи, що свого часу їх несправедливо засудили заангажовані ранньомодерні автори.

Зовсім інший спосіб трактування Вісімдесятирічної війни належав радянським історикам, та найбільш повно проявився у праці одного із них – Олександра Чистозвонова (1914–1998) «Нідерландська буржуазна революція ХVІ століття» (1958). У ній автор розглянув війну як конфлікт, ініційований

³¹² Піренн А. *Нидерландская Революция*. Москва: Соцэґиз, 1937. С. 23-24.

фламандською аристократією та буржуазією проти іспанського правління. Незважаючи на те, що автори попередніх століть наголошували на союзі між аристократією, буржуазією та народними масами, радянські історики ставились до такого тандему досить скептично. Слідуючи теорії К. Маркса, О. Чистозвонов вважав, що у цій революції фламандська знать дбала лише про власні привілеї та свою роль у керівництві містами³¹³. Своєю чергою, прошарок багатих купців та ремісників погодився на співпрацю з аристократією виключно з перспективи фінансової вигоди. Об'єднання аристократії та буржуазії розуміло, що вагомим фактором впливу на іспанського короля були народні маси Фландрії, які можна було використати для демонстрації масовості невдоволення. Усвідомлюючи народну прихильність до кальвіністської течії, аристократія намагалась використати релігійні почуття народу задля створення більш негативного образу іспанців-католиків³¹⁴. Однак, на думку радянського історика, знать не враховувала того, що для народу релігійна віротерпимість була головним пріоритетом, у той час як повернення привілеїв до знаті не призвело б кардинальних змін у способі їхнього життя³¹⁵. Рішуча реакція народних мас проти католицької церкви не змусила на себе чекати, а тому протягом кількох місяців по всій Фландрії пройшлась хвиля іконоборчих бунтів, яка спровокувала іспанську владу на рішучіші дії з застосуванням силових методів³¹⁶.

Якщо звернути увагу на опис перебігу Вісімдесятирічної війни, то з упевненістю можна ствердити, що радянські історики наслідували вже загальноприйнятту схему опису подій, що була складена дослідниками у ХІХ ст. Звертаючись до теми «іспанського терору», вони підкреслювали «криваву політику» герцога Альби, жорстокість і байдужість іспанського короля, виснажливі податки та грабунки, що здійснювались іспанськими солдатами³¹⁷. Цікаво, що радянська історіографія не зробила ніяких спроб для того, щоб

³¹³ Чистозвонов А.Н. *Нидерландская буржуазная революция XVI века*. Москва: Издательство АН СССР, 1958. С. 49.

³¹⁴ *Всемирная история в 10 томах*. Том IV /под. редак. Е.М. Жукова. М.: 1958. С. 282, 284. Чистозвонов А.Н. *Нидерландская буржуазная революция XVI века...* С. 52.

³¹⁵ Чистозвонов А.Н. *Нидерландская буржуазная революция XVI века...* С. 52-53.

³¹⁶ Там само. С. 58.

³¹⁷ Виппер Р. Ю. *Учебник истории. Новое время*. Рига: Издание акц. общ. Вальтера и Рапа, 1928. С. 93.

якимось чином уникнути риторики, якою послуговувались історики минувшини. Натомість вони активно використовували слова на кшталт «жорстокий», «деспот», «деспотичний», «тиран», «терор», «кривавий», «фанатичний» вкотре підтверджуючи свою солідарність з працями XVII–XVIII ст. Приймавши спадщину попередників, радянські автори не внесли нових негативних уявлень про іспанців і не доклали ніяких зусиль для того, щоб їх позбутись. Єдина відмінність з текстами ранньої модерності полягала у тому, що радянські історії були схильні героїзувати народ на протывагу лідерам Вісімдесятирічної війни – принца Оранського, графа Егмонта, адмірала Горна. Звісно, їхня діяльність бралася до уваги, але дедалі помітнішою ставала тенденція опису перших заворушень як реакції натовпу, яких обурювали переслідування єретиків і постійна присутність іспанських військових у містах, що своєю чергою призводило до фінансового виснаження городян.

Майже ідентичним був спосіб опису Вісімдесятирічної війни у підручниках, однак у них, в залежності від країни, акценти розставлялися по-різному. Наприклад, в іспанських підручниках Вісімдесятирічна війна розглядалась як внутрішній конфлікт, який виник на основі соціальних та економічних протиріч. Своєю чергою, рішення Філіпа II надати всю повноту влади герцогу Альбі лише поглибили суперечності між іспанською владою та фламандським народом, що в кінцевому результаті призвело до втрати першої частини територій³¹⁸.

Натомість, північноамериканські підручники розглядають війну як Нідерландську революцію, яка розпочалася через релігійну нетерпимість Філіпа II та економічний занепад Іспанської корони, яка, посередництвом великих податків, намагалася покращити своє становище. Хоча американські автори не приділяють велику увагу цій війні, вони дають однозначне розуміння жорстокості іспанців. Наприклад, при описі заходів герцога Альби, стверджується наступне: «За один день у 1568 році, герцог стратив 1500 протестантів і підозрюваних заколотників»³¹⁹.

³¹⁸ Manuel Burgos Alonso. *Historia de España*. Sevilla: Algaida Editores, SA, P.68.

³¹⁹ McDougal Littell. *World History: Patterns of Interaction*...P. 592.

У доступних французьких підручниках тема Вісімдесятирічної війни не оприявнюється взагалі, однак звертається увага на релігійні конфлікти. Важливо відзначити те, що погляд на цей період історії є двобічним, себто, автором розглядаються не лише жорстокості католиків щодо протестантів, але й іконоборчі бунти, ініціаторами яких були анабаптисти та кальвіністи³²⁰.

Якщо в іноземних підручниках тема іспансько-фламандського конфлікту розглядається в досить узагальненому вигляді, то шкільна література пострадянського простору підходить до цього питання більш детально. Зазвичай, тема Вісімдесятирічної війни розглядається як конфлікт, що виник на основі релігійної нетерпимості, який остаточно показав розкол між католицизмом і протестантизмом. Хоча жоден із проаналізованих мною підручників не використовує термін «Вісімдесятирічна війна», натомість дедалі частіше пропагується переконання у тому, що ця війна була «національно-визвольною боротьбою» або «війною за незалежність». Основна увага спрямовується на описи економічних утисків, які полягали у введенні високих податків на продаж та купівлю продуктів не лише в межах Фландрії, але й закордоном.

У шкільній літературі, центральним об'єктом критики є герцог Альба, якого звинувачують у релігійних та економічних утисках. При характеристиці його образу автори майже одноставно погоджуються з тим, що «...цей іспанський аристократ все своє життя провів у битвах і абсолютно нічого не розумів у справах управління державою»³²¹. З метою створення більш негативного образу герцога, укладачі підручників ставили за мету зобразити його у вигляді грубого, неосвіченого фанатика, «кривавого герцога, який люто ненавидів еретиків і вважав, що повстання можна зупинити лише жорстокими тортурами та вогнем Інквізиції»³²². Задля надання Альбі реалістичних рис, автори вдавались до оприявнення його висловів у формі цитат або окремо виділених абзаців. Наприклад, у російському підручнику Д. Данилова цитується наступна фраза: «...кожного нідерландця потрібно змусити жити в постійному страхі, так неначе

³²⁰ Adamski L., Aeschlimann M., Benbassat L. *Histoire-Géographie-EMC*. Lyon: Lelivrescolaire.fr, 2016. P. 152-153.

³²¹ Данилов Д.Д. *Всеобщая история. История Нового времени...* С. 99.

³²² Дмитриева. О.В. *Всеобщая история. История Нового времени конец XV-XVIII век. 7 класс: учеб. Для общеобразоват. Учреждений* / под ред. Т.П. Владимирская. М.: «Русское слово», 2007. С. 124.

дах може впасти на його голову»³²³, а в українському примірнику С.В. Д'ячкова стверджується, що іспанський полководець вважав, що жителі Нідерландів – це «...недопалені єретики, які розуміють тільки сокиру ката, шибеницю, багаття інквізиції і кулі солдатів»³²⁴.

За схожою схемою конструювався образ іспанського короля – Філіпа II, якого іменували «фанатиком і мракобісом», «похмурим володарем Ескоріалу»³²⁵. Задля підкреслення характеру Філіпа II як релігійного фанатика, автори приписували йому цитати на кшталт: «Якби мій син був єретиком, я б сам розпалив багаття, щоб спалити його» або «Я б волів узагалі не мати підданих, ніж мати їх у якості таких єретиків»³²⁶. Образ похмурого короля став особливо поширеним ще в історичних працях ХІХ ст., проте, на нашу думку, на теренах пострадянського простору до його популяризації доклались літературні твори попереднього століття. Серед найвідоміших був роман бельгійського письменника Шарля Луї де Костера «Легенда про Уленшпігеля», в якому автор намагався зобразити боротьбу фламандського народу проти «іспанської тиранії». Про популярність цього твору свідчать статті у радянській публіцистиці та вшанування дня смерті його автора³²⁷, а також екранізація роману у 1976 р., у якій, однак, пропагується першість працелюбного народу на противагу фламандській знаті³²⁸. Окрім цього, літературний образ Філіпа II у праці Ш. де Костера став частиною шкільної літератури, що найчастіше простежується у порівняннях, які застосовують автори. Наприклад, ототожнення Філіпа з павуком, який, сидячи в Ескоріалі, «...плете інтриги, виношуючи плани розправи з єретиками»³²⁹.

³²³ Данилов Д.Д. *Всеобщая история. История Нового времени. 7 кл.: учеб. Для общеобразоват. учреждений.* М. : Баласс, 2012. С. 99.

³²⁴ Д'ячков С. В. *Всесвітня історія...* С. 60.

³²⁵ Дмитриева. О.В. *Всеобщая история. История Нового времени конец XV-XVIII век...* С. 118.; Д'ячков С. В. *Всесвітня історія...* С. 60.

³²⁶ Данилов Д.Д. *Всеобщая история. История Нового времени...* С. 76; Дмитриева. О.В. *Всеобщая история. История Нового времени конец XV-XVIII век...* С. 118.

³²⁷ Черневич М. *Бессмертие Уленшпигеля* // Огонёк: газета. 1954. № 19. С. 26.

³²⁸ *Легенда про Тіля*. [Електронний ресурс] Режим доступу:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D0%A2%D1%96%D0%BB%D1%8F

³²⁹ Дмитриева. О.В. *Всеобщая история. История Нового времени конец XV-XVIII век. ...* С. 118.

Якщо абстрагуватись від підручничкового образу Філіпа II, та звернути увагу на Інтернет-мережу, то тут можна знайти чимало псевдонаукових статей, в яких автори ставили за мету лаконічно описати характер іспанського короля та особливості його правління. Перше, що кидається в очі, це впливовість праці Ш. де Костера при рецепції образу Філіпа II. Наприклад, у тексті бельгійського письменника основною рисою короля була його нездатність сміятися, ба більше саме через усміхнені обличчя фламандців, він ненавидів саму Фландрію³³⁰. Цікаво, що у текстах ранньомодерних авторів згадок про «похмурого і неусміхненого» короля не має, натомість у мережі Інтернет можна знайти чимало згадок про «короля, який не сміявся»³³¹.

Іншою популярною темою для обговорення меж Філіпової жорстокості є наявність у нього котячого клавесину. У цьому, як і в попередньому, випадку пошук зацікавлення цим видом музичного інструменту започаткувала «Легенда про Уленшпігеля». Котячий клавесин являв собою коробку, з круглих отворів якої стирчали голови котів, а при натисканні клавіші, вона колола голкою kota, який реагував на біль голосним нявчанням, таким чином творячи «музику»³³². Очевидно, що для модерного реципієнта таке ставлення до тварин видавалося небаченою жорстокістю, але цікаво, чи Ш. де Костер знав, що в Європі XVI ст. такі «розваги» вважалися смішним дійством, яке часто побутувало в періоди карнавалу³³³. Незважаючи на те, що сучасні дослідники середньовічної культури підтвердили, що знущання над тваринами у періоди Середньовіччя та Ранньої модерності були нормальним явищем, в тій же Інтернет-мережі існування такого інструменту і дотичність Філіпа II до нього повертає неабияку увагу³³⁴. Автори статей про котячий клавесин впевнено

³³⁰ Костер Ш. де. *Легенда про Уленшпігеля...* С. 30, 48, 90, 320, 177–178.

³³¹ Фунт Игорь. *Король, который не смеялся*. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.chaskor.ru/article/korol_kotoryj_ne_smejalsya_40446

³³² Костер Ш. де. *Легенда про Уленшпігеля...* С. 90.

³³³ Дарнтон Р., *Рабочие бунтуют: великое кошачье побоище на улице Сен-Севрен / Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры*. Москва: НЛО, 2002. С. 95.

³³⁴ *Кошачий клавесин - жестокий музыкальный инструмент прошлого*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.stena.ee/blog/koshachij-klavesin-%E2%80%94-zhestokij-muzykalnyj-instrument-proshlogo>; *Музыкальная "жестокость" Филиппа II: кошачий клавесин*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://newspain.ru/muzykalnaya-zhestokost-filippa-ii-koshachij-klavesin/>; *Необычные музыкальные инструменты: кошачье фортепиано* [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://anydaylife.com/fact/post/1804>

заявляють, що вперше його було згадано в тексті французького письменника Жана-Батіста Веккерліна (1821–1910) «Музиціана, уривки із творів про рідкісні та дивні винаходи» (1887), де зазначається, що шанувальниками «котячої музики» був не лише Філіп II, але і його батько – Карл V Габсбург, які 1549 р. в Брюсселі мали нагоду спільно насолоджуватися таким інструментом³³⁵. Мої спроби віднайти більш ранні згадки про цей інструмент привели мене до праці іспанського історика XVI ст. Хуана Крістобаля Кальвет де Естрелли (1520–1593) «Щасливі подорожі найвищого і розкішного принца Дона Філіпа» (1552), який описував подорож принца Філіпа до Брюсселя на зустріч із батьком. На честь приїзду молодого принца в місті було влаштовано карнавал із великою кількістю чудернацьких процесій. Однією із них був віз, на якому сидів юнак у шкурі ведмедя та грав на котячому органі³³⁶. Відтак, перша поява цього інструменту сталася у контексті фламандської карнавальної культури, і аж ніяк не була напряму пов'язана з Філіпом II. Незважаючи на доступність більш ранніх згадок про цей інструмент, Інтернет-мережа продовжує поширювати свідчення про Філіпа II, як володаря та шанувальника «жорстокої музики», ґрунтуючи свої аргументи на не-історичних роботах XIX ст.

Своєю чергою, тема діяльності іспанської інквізиції, розглядається, переважно, у контексті діяльності іспанських Габсбургів, хоча звертається увага на її виникнення у часи «Католицьких королів». У XX ст. ця складова «чорної легенди» найчастіше зустрічається у працях науково-популярного характеру, що дає змогу їх авторам поширювати антиіспанські уявлення серед читачів у більш доступному форматі. Особливістю такого роду літератури є роль посередника, яку вона займає між професійним нарративом, що спрямований на заздалегідь підготовлену аудиторію та сферою політично-культурного дискурсу. Відтак,

³³⁵ *Котяче фортепіано*. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8F%D1%87%D0%B5_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D0%BF%D1%96%D0%B0%D0%BD%D0%BE

³³⁶ Calvete de Estrella, Juan Cristóbal. *El felicissimo Viaje del Principe D. Phelipp*. Anversum: Martin Nucio, 1552. P. 77.

основним завданням такого виду літератури є поширення результатів наукових досліджень доступнішою мовою³³⁷.

Тема іспанської інквізиції, на відміну від «завоювання Америки» та Вісімдесятирічної війни, досягла піку своєї популярності у ХХ ст. До цього долучились не лише наративні носії інформації, а й медійні засоби, які поширювали уявлення про жорстоку інквізицію, посередництвом виробництва численної кількості документальних фільмів. Завдяки активній пропаганді іспанська інквізиція отримала ознаки усталеного виразу, під яким, тепер розумілись крайні випадки жорстокості, фанатизму, кровожерливості. Одним із прикладів існування «чорної легенди» Іспанської інквізиції є робота англійської письменниці Елеанор Хібберт³³⁸ (1906–1993) «Іспанська інквізиція» (195–1961), в якій авторка простежила виникнення та розквіт інквізиційних переслідувань. У книзі оприявнюється образ інквізиції як всесильного релігійного органу, який міг притягнути до відповідальності людей різних соціальних прошарків. Відтак, об'єктами уваги інквізиційного трибуналу могли стати не лише маргінальні групи, але й іспанська знать³³⁹.

Дещо схожим шляхом слідував інший англійський автор – Тобі Грін у книзі «Інквізиція – царство страху» (2007). Як і англійська письменниця, він вважав іспанську інквізицію особливим явищем в контексті європейської історії переслідувань єретиків. Незважаючи на те, що обоє звертались до проявів інквізиції в решті європейських країнах, вони неодноразово звертали увагу на винятковість гонінь і судових процесів проти єретиків в Іспанській монархії. При вивченні цієї складової антиіспанських уявлень, робота Т. Гріна є важливою і тому, що він заперечує існування «чорної легенди» іспанської інквізиції, адже, на його думку, злочини іспанських інквізиторів не були вигадками, а всі необхідні докази цього можна знайти в архівах³⁴⁰. Таким чином, його робота

³³⁷ Владленова І. В. *Досвід Польщі з популяризації науки: Науковий центр Коперника у Варшаві* // Вісник НТУ "ХПІ". - № 29. С. 65-69. . [Електронний ресурс] Режим доступу: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPIPress/32344/1/vestnik_KhPI_2017_29_Vladlenova_Dosvid_Polshchi.pdf

³³⁸ Для більшої частини своїх творів Елеанор Хібберт використовувала псевдонім – Джин Плейді.

³³⁹ Плейди Джин. *Испанская инквизиция*/ пер. с англ. Л. А. Игоревского. М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. С. 104.

³⁴⁰ Грін Т. *Инквизиция: царство страха...* С. 33-34.

базується на великій кількості архівних матеріалів, за допомогою яких йому вдалося простежити ставлення до іспанських інквізиторів на підвладних Іспанії територіях. Прикладом може служити о. Сицилія, де міський парламент протестував проти розслідувань інквізиції, яка засуджувала до смерті невинних людей³⁴¹.

Важливою відмінністю історіографії ХХ ст. від праць попередніх століть є надання більшої ваги діяльності окремих інквізиторів. В обох працях спостерігається підвищена увага до діяльності першого великого інквізитора Іспанії – Томаса Торквемади, якому приписують відповідальність за перші масові гоніння на євреїв і мусульман. Поряд з цим, Т. Грін намагається пояснити жорстокий характер інквізитора посередництвом його фізичних недуг, внаслідок чого він зганяв усю свою кровожерливість на єретиків³⁴². Окрім Томаса Торквемади, автори звертають увагу на інших, не менш жорстоких, наступників першого інквізитора. Наприклад, Дієго де Деза (1444–1523) звинувачують у появі постанови 1502 р., яка передбачала ретельний огляд кожної книги, яку хотіли надрукувати в межах Іспанської монархії. Протест проти цього наказу висловив іспанський гуманіст – Антоніо де Небріха, через щоб був звинувачений у богохульництві³⁴³. У числі інших інквізиторів згадувались також Дієго Родрігес Лусеро (1440–1508) за прізвиськом «Тенебреро», Франсиско Хіменес де Сіснеро (1436–1517), якого часто порівнюють з Торквемадою через вплив який він мав на «Католицьких королів»³⁴⁴.

Задля зацікавлення читача, автори, які звертались до теми інквізиції, вдавались до детальних описів тортур, а також види різноманітних пристроїв, з допомогою яких інквізиторам вдавалось отримати бажану інформацію. Наприклад, у роботі Е. Хібберт подається детальна інформація та опис видів тортур, серед яких згадується диба, катування водою, «іспанський стілець»³⁴⁵. Натомість Т. Грін змальовує образ засуджених, яких було прив'язано до стовпа,

³⁴¹ Грін Т. *Инквизиция: царство страха...* С. 66.

³⁴² Там само. С. 64.

³⁴³ Плейди Джин. *Испанская инквизиция...* С. 197-198.

³⁴⁴ Там само. С. 170.

³⁴⁵ Там само. С. 111-112.

а до інтимних частин їх тіла було закріплено металеві стержні, які додавали «єретикам» додаткових страждань³⁴⁶.

У підручниках тема іспанської інквізиції розглядалась у контексті релігійного протистояння між протестантами і католиками. Звісно, детальні описи катувань у них відсутні, однак замість цього автори шкільної літератури використовують візуальний матеріал протестантських художників, завдяки чому в школярів конструюється виключно негативний образ католицької інквізиції загалом³⁴⁷. Зазвичай, у них використовуються зображення переслідувань напередодні Вісімдесятирічної війни або ж іспанське аутодафе (див. Додаток 12). Цікавим з цього погляду є використання картин Пітера Брейгеля-старшого (1525–1569), які носять метафоричний характер. Наприклад, на одній із використовуваних картин, зображено біблійний сюжет побиття немовлят за наказом іудейського царя Ірода. На зображенні представлено натовп людей, які намагаються втекти від переслідувань воїнів, однак замість антуражу I ст. н.е. перед очима реципієнта постає одне із засніжених селищ Фландрії, чий жителі рятуються від нападу іспанського війська³⁴⁸ (див. Додаток 13).

«Чорна легенда» ранньомодерної Іспанії досі продовжує своє існування на сторінках праць пострадянських авторів, шкільних підручників, робіт науково-популярного характеру та в Інтернет-мережі. Найбільшого поширення у цей період здобула тема іспанської інквізиції, яка популяризується не лише з допомогою текстуальних носіїв, а й медійних. Поряд з цим тема «іспанського завоювання» Америки та Вісімдесятирічної війни дещо втратила свою популярність через появу великої кількості ревізійістських праць, які переглядають звинувачення ранньомодерних авторів.

У ХХ ст. «чорна легенда» прибрала ознак історіографічного терміну, завдяки чому досить швидко зацікавила професійне коло істориків, які, відтепер, намагались дослідити виникнення та поширення цього явища. Завдяки ревізії

³⁴⁶ Грин Т. *Инквизиция: царство страха...* С. 68.

³⁴⁷ Данилов Д.Д. *Всеобщая история. История Нового времени...* С.76.; Ревякин А.В. *Всеобщая история. История Нового времени, 1500-1800. 7 класс: учеб. Для общеобразоват. учреждений./* под ред. А.О. Чубарьяна. М.: Просвещение, 2013. С. 67.

³⁴⁸ Данилов Д.Д. *Всеобщая история. История Нового времени...* С. 101.

застарілих твержень про іспанські злочини в минулому, елементи «чорної легенди» дедалі рідше рясніють на сторінках професійних історичних видань. Поряд з цим, окремі автори ХХ ст. продовжують притримуватись антиіспанських уявлень переважно через свою політичну заангажованість. Не останню роль в існуванні окремих елементів «чорної легенди» відіграли шкільні підручники, автори яких, через бажання спростити текст, вдавались до наслідування антиіспанської літератури, тим самим не бажаючи ускладнювати текст складними поясненнями та двозначностями.

ВИСНОВКИ

«Чорна легенда» як складне соціокультурне явище продовжує цікавити велику кількість дослідників завдяки своїй живучості та тяглоті впродовж п'яти століть. З'явившись як спроба захистити індіанців, вона досить швидко трансформувалася в інструмент політичної пропаганди, який охоче використовували ті з авторів, що намагалися показати виключно негативний характер Іспанської монархії у XVI–XVII ст.

У ході дослідження вдалось встановити, що «чорна легенда» була літературним, і в тому числі, історіографічним конструктом, та бере свій початок у працях ранньомодерних авторів, окремі з яких свідомо конструювали негативні уявлення про іспанців. Своєю чергою, їхні послідовники несвідомо запозичували окремі елементи «чорної легенди», тим самим забезпечуючи її довготривале існування в європейському дискурсі.

Вочевидь звинувачення іспанців в окремих злочинах у Новому світі та Фландрії мають під собою реальні історичні докази. Однак дана робота не ставила за мету порівняння «чорної легенди» з реальністю. Відтак, головним завданням цього дослідження було дослідити часово-просторову континуацію цього феномену як особливого виду переконання у те, що Іспанська монархія XVI ст. була найяскравішим прикладом ранньомодерної «тиранії».

Хронологічна структура моєї роботи дозволила показати, що у своєму розвитку «чорна легенда» не завжди вирізнялася стійким забарвленням, а актуалізувалася в конкретні моменти минулого. Окрім цього, важливе значення у зверненні до теми іспанської тиранії мав контекст досліджуваного періоду, який визначав центральну тему критики. Таким чином вдалося простежити те, що автори конкретного покоління розставляли різні акценти, які, зазвичай, обумовлювалися тією чи іншою історіографічною традицією.

Досягнувши піку у ранньомодерний період, коли Іспанська монархія була домінантним центром Європи, що викликало занепокоєння в її політичних і релігійних конкурентів, «чорна легенда» закріпила основні негативні уявлення

про «жорстоке» панування над індіанцями в Новому світі та у Фландрії як у текстовому, так і у візуальному вираженнях. Роботи Б. де Ляс Касаса, Дж. Бенцоні, Й. Гісіуса, Т. де Брі стали взірцевими носіями антиіспанських ідей, внаслідок чого ними ще довгий час послуговувалися автори пізніших поколінь.

Наступні етапи розвитку «чорної легенди» були менш насиченими, адже, починаючи з кінця XVII ст., Іспанська монархія втратила статус лідера на міжнародній арені. Відтак, перед її політичними та економічними суперниками більше не стояло завдання «очорнити» імідж іспанців. Однак негативні уявлення збереглися на сторінках літературних творів доби Просвітництва, які у досить зневажливому тоні намагалися продемонструвати стагнацію іспанського суспільства у порівнянні з іншими європейськими державами. Таким чином, просвітники ставили за мету показати, яким чином держава, що домінувала в минулому, посередництвом жорстоких репресій і релігійного фанатизму, неминуче ставала відсталою та не-модерною у майбутньому.

У XIX ст. зацікавлення Іспанською монархією ранньої модерності відновлюється завдяки розвитку національних історичних міфів. Відтак, Вісімдесятирічна війна стає центральним полем для дискусій про «іспанську тиранію», що подавалася як головна перепона незалежності Бельгії. Будучи невід'ємною складовою героїчного минулого бельгійців, іспансько-фламандський конфлікт розглядався авторами XIX ст. як найяскравіший приклад боротьби бельгійського народу проти свавілля монарха, який обмежував його права та свободи.

XX ст. стало новою сторінкою в історії розвитку «чорної легенди». Перш за все, йдеться про утвердження самого терміну в професійному історіописанні, який закріпив за собою конкретне смислове навантаження, що полягало у виключно негативній для Іспанії конотації. Поява цієї дефініції запустила процес перегляду конкретних іспанських злочинів минулого. Найповніше формування нового історіографічного середовища розпочалось у 70–80 рр. XX ст. у Західній Європі та Північній Америці. Найуспішніше ця ревізія відбулася в контексті американської складової «чорної легенди», у той час як тему Іспанської

інквізиції та жорстокостей під час Вісімдесятирічної війни дослідники намагаються виправдати посередництвом порівнянь Іспанії з подібним досвідом інших європейських країн. Важливо відзначити, що ця група істориків не намагається звільнити іспанців від відповідальності за своє минуле, адже розуміє, що частина ранньомодерних звинувачень ґрунтується на перевірених фактах. Головне завдання, яке ставлять перед собою ці автори, – показати, що в окремих випадках антиіспанські закиди були значно перебільшені.

Незважаючи на появу більш критичного погляду на «жорстоке» минуле Іспанської монархії, окремі автори сучасності надалі дотримуються традицій ранньомодерних авторів. Така тенденція майже зникла з професійних історичних видань, однак продовжує поширюватись у шкільних підручниках, науково-популярній літературі, чії автори вдаються до запозичення як текстуальних так і візуальних носіїв «чорної легенди».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Abbe Raynal. *A philosophical and political history of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies*. Volume 1. Glasgow: D. M'kenzie, 1812.
2. Adamski L., Aeschlimann M., Benbassat L. *Histoire-Géographie-EMC*. Lyon: Le livre scolaire.fr, 2016.
3. Barea M. *Imperiofobia y leyenda negra*. Madrid: Ediciones Siruela, 2016.
4. Bartolomé de las Casas. *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2006. [Електронний ресурс]
Режим доступу: http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor-din/brevsima-relacin-de-la-destruccin-de-las-indias-0/html/847e3bed-827e-4ca7-bb80-fdcde7ac955e_18.html#I_6_
5. Bartolome de Las Casas. *Narratio regionum indicarum per Hispanos quosdam devastatarum verissima*. Frankfurt: Sumptibus Johan-Theod. de Bry; Typis Hieronymi Galleri, 1614.
6. Bognet A. *Philippe II et la Belgique*. Bruxelles, 1850.
7. Calvete de Estrella, Juan Cristóbal. *El felicissimo Viaje del Principe D. Phelipp*. Anversum: Martin Nucio, 1552.
8. Clauzel R. *Fanatiques. Philippe II d'Espagne*. Paris: Societe francaise d'imprimerie et de librairie, 1913.
9. Corbett P.S., Janssen V., Lund J.M., Pfannestiel T., Vickery P. *U.S. History*. Texas: OpenStax, 2014.
10. Elliot J. H. *Imperial Spain (1469–1716)*. London: Penguin books, 1990.
11. Forneron H. *Histoire de Philippe II*. Paris, 1881.
12. Gachard M. *Don Carlos et Philippe II*. Bruxelles: Emm. Devroye: Imprimeur du roi, 1863.
13. Garcia Carcel, Ricardo. *El demonio del Sur " La leyenda Negra de Felipe II"*. Madrid: Catedra, 2017.

14. Gomara Lopez F. *Historia general de las Indias*. [Электронный ресурс]
Режим доступа: <https://espanol.free-ebooks.net/ebook/Historia-de-las-Indias/html>
15. Gysius J. *Oorsprong en voortgang der Nederlandtscher beroerten*. Leiden. Leiden, 1616.
16. *History of the New World by Girolamo Benzoni*. London: Hakluyt society, 1857.
17. Kamen H. *Philip Of Spain*. London: Yale University Press New Haven, 1997.
18. Las Casas B. de, Gysius J., Eversen Lons D., Vinckboons D. *Le miroir de la cruelle et horrible tyrannie espagnole perpétrée au Pays-Bas par le tyran duc d'Albe et autres commandants du roi Philippe II*. Amsterdam: Jan Evertszoon Cloppenburch, 1620.
19. Lopez A.E. *La Conquista de America. Una revisión crítica*. Barcelona: RBA Libros, 2013.
20. Manuel Burgos Alonso. *Historia de España*. Sevilla: Algaida Editores, SA, 2009
21. McDougal Littel. *World History: Patterns of Interaction*. Chicago: Rand McNally, 2009.
22. Mercier M. *Portrait de Philippe II, roi d'Espagne*. Amsterdam, 1785.
23. Merriman R.B. *The rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New World*. New York: The MacMillan Company, 1918.
24. Ranke L., von. *The Ottoman and the Spanish empires, in the sixteenth and seventeenth centuries*. London: Whittaker&Co, 1843.
25. Sweet W.W. *A history of Latin America*. New York: The Abingdon Press, 1919.
26. Taylor W.S. *A manual of Ancient and Modern History*. New York: D. Appleton & Company, 1851.
27. Thalheimer M.E. *A manual of Mediaeval and Modern History*. New York: Van Antwerp, Bragg & CO, 1874.
28. Voltaire. *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*. Volume 12. Paris: Garnier frères, 1878.
29. Watson R. *History of the reign of Philip the second, king of Spain*. New York: Eastburn, 1818.

30. *Бартоломе де Лас-Касас. К истории завоевания Америки* /Под. ред.: Григулевич И.Р., Кинжалов Р.В., Хорошаева И.Ф. Москва: Наука, 1966.
31. Виппер Р. Ю. *Учебник истории. Новое время*. Рига: Издание акц. общ. Вальтере и Рапа, 1928.
32. *Всемирная история.* / За ред. Жукова Е.М., Варга Е.С., Волгин В.П. Гефтер М. Я. и других. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1958.
33. Гісем О.В. *Всесвітня історія: підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів*/ О.В. Гісем, О.О. Мартинюк. Х.: Вид-во "Ранок", 2016.
34. Грин Т. *Инквизиция: царство страха*/ Тоби Грин; пер. с англ. Н. И. Смирновой. М.: АСТ МОСКВА, 2010.
35. Данилов Д.Д. *Всеобщая история. История Нового времени. 7 кл.: учеб. Для общеобразоват. учреждений*. М.: Баласс, 2012.
36. Дмитриева. О.В. *Всеобщая история. История Нового времени конец XV-XVIII век. 7 класс: учеб. Для общеобразоват. учреждений* ./ под ред. Т.П. Владимирская. М.: «Русское слово», 2007.
37. Д'ячков С. В. *Всесвітня історія: підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів* / С. В. Д'ячков, С. Л. Литовченко. Х.: Вид-во "Ранок", 2016.
38. Кареев Н. *История Западной Европы в Новое Время. Том 2*. Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1893.
39. Кеймен Г. *Испания: дорога к империи*. Пер. с англ. Москва: АСТ Москва; Хранитель, 2007.
40. Костер Ш. де. *Легенда про Уленшпігеля*. Перекл. з фр. Київ: Дніпро, 1974.
41. Ліхтей І.М. *Всесвітня історія: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл.*/ І.М. Ліхтей. К.: Грамота, 2016.
42. Мак-Ніл В. *Піднесення Заходу. Історія людської спільноти*. Перекл. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2011.
43. Монтеск'є Ш.Л. *Персидские письма*. /Перевод з французского под ред. Е.А. Гунста. Москва: "ИОЛОС", 1993.
44. Пиренн А. *Нидерландская Революция*. Москва: Соцэкгиз, 1937.

45. Плейди Джин. *Испанская инквизиция*/пер. с англ. Л. А. Игоревского. М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002.
46. Подоляк. Н.Г. *Всесвітня історія: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл./* Н.Г. Подоляк, І. Б. Лукач, Т.В. Ладиченко. Київ: Генеза, 2016.
- 47.Ревякин А.В. *Всеобщая история. История Нового времени, 1500-1800. 7 класс: учеб. Для общеобразоват. учреждений./* под ред. А.О. Чубарьяна. М.: Просвещение, 2013.
48. Тарле Е.В. *Очерки истории колониальной политики Западноевропейских государств (конец XV - начало XIX в.)*. Москва: "Наука", 1963.
49. Черневич М. Бессмертие Уленшпигеля // Огонёк: газета. 1954. № 19.
50. Чистозвонов А.Н. *Нидерландская буржуазная революция XVI века*. Москва? Издательство АН СССР, 1958.
51. Шлоссер Ф. *Всемирная история*. Том IV. Санкт-Петербург: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1870.

Історіографія

52. *¿Que opinan de la "Leyenda Blanca" española?* [Електронний ресурс]
Режим доступу: <https://www.forosperu.net/temas/que-opinan-de-la-leyenda-blanca-espanola.603148/>
53. Álvarez Junco, J. *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus, 2002.
54. Andres-Gallego J.,Blazquez J.M., Mitre E.,Sanchez Marcos F., Cuenca Toribio J.M. *Historia de la historiografia espanola*. Madrid: Redaccion de Ediciones Encuentro, 2003.
55. BealesD. *Enlightenment and Reformin Eighteenth-century Europe*. London: I.B.Tauris&Co. Ltd, 2005
56. Burke Peter. *Eyewitnessing.The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Reaktion Books Ltd, 2001.
57. Calero J. G. *Un libro pone fin a la leyenda negra que persigue al gran duque de Alba*, 2013. [Електронний ресурс] Режим доступу:

- <http://www.abc.es/cultura/libros/20131209/abci-duque-alba-leyenda-negra-201312081921.html>
58. Carozza P.G. *From Conquest to Constitutions: Retrieving a Latin American Tradition of the Idea of Human Rights* // *Human Rights Quarterly*, 2003.
59. Cervera C. *El mito de la Inquisición española: menos del 4% acababan en la hoguera*, 2015. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.abc.es/historia/abci-falsa-leyenda-negra-inquisicion-espanola-solo-18-por-cientoquemado-hoguera-201512040335_noticia.html
60. Cervera C. *La leyenda negra en 1898: España, el país más odiado por Estados Unidos*. Madrid, 2015. [Электронный ресурс] Режиму доступа: <http://www.abc.es/espana/20150607/abci-guerra-cuba-odio-eeuu-201506052109.html>
61. Fairclough N. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge, 2003.
62. Freedman, Jeffrey. *Books without borders in Enlightenment Europe : French cosmopolitanism and German literary markets*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.
63. Garcia E.G. *Bartolome de Las Casas y los derechos humanos*. Salamanca: Editorial San Esteban, 2013. P. 4. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://eprints.ucm.es/12666/1/bartolome_de_las_casas.pdf
64. Groesen M. *The Representations of the Overseas World in the De Bry Collection of Voyages (1590–1634): editorial strategy and the representations of the overseas world*. Amsterdam: In eigen beheer, 2007.
65. Henrichs Hendrik. *Un holandés «distinto»: Johan Brouwer y la historia de España*/ *Revista de Occidente*, 2006. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.revistasculturales.com/articulos/97/revista-de-occidente/608/1/un-holandes-distinto-johan-brouwer-y-la-historia-de-espa-a.html>
66. *History of the New World by Girolamo Benzoni, of Milan, shewing his travels in America, from A.D. 1541 to 1556 : with some particulars of the island of Canary*. [Электронный ресурс] Режим

доступу:<https://books.google.com.ua/books?id=opU4DwAAQBAJ&pg=PT12&lpg=PT12&dq=girolamo+benzoni+biography&source=bl&ots=l6UU9Kckt3&sig=gPGCdAMqGVZ3ZKa-wDCt8XZejNw&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwiVj8viiyqHaAhVCWSwKHbacDjwQ6AEIcjAP#v=onepage&q&f=false>

67. Keazor H. *Theodore De Bry's Images for America*. London: Print Quarterly, 1998.
68. *La Leyenda Negra española: mitos y realidad*, 2013. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://evacuentalahistoriadeespana.wordpress.com/2013/04/24/1-a-leyenda-negra-mito-y-realidad/>
69. Miranda Torres D. *La imagen exterior de España, tal como España la ve*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2010.
70. Motley, John Lothrop. *The Rise of the Dutch Republic*. Vol. 2. New York: Harper and Brothers, 1855.
71. Schneider Schulze I. *La leyenda negra de España. Propaganda en la Guerra de Flandes (1566–1584)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2008.
72. Schroeder Susan. *Chimalpahin's Conquest A Nahua Historian's Rewriting of Francisco Lopez de Gomara's La conquista de Mexico*. Stanford: Stanford University Press, 2010.
73. Simón Varcancel Martínez. *Una aproximación a Francisco Lopez de Gomara*. / Caravelle, No. 53. Toulouse: Preses Universitaires du Midi, 1989.
74. Tedeschi John. *Review on "Spanish Inquisition: A Historical Revision"*; by Henry Kamen. // *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 30, No. 3 (Autumn, 1999), pp. 919. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://www.jstor.org/stable/2544893?seq=1#page_scan_tab_contents
75. *The Oxford History of Historical Writing*. Volume 3. Ed. By Daniel Woolf. New York: Oxford University Press, 2011.
76. *The Oxford History of Historical Writing*. Volume 4. Ed. By Daniel Woolf. New York: Oxford University Press, 2011.

77. *The Use of the Wolf as an Emblem of Heraldry*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.wolfsongalaska.org/chorus/node/174>
78. *Tigers in Western Literature*. Two Brothers Press, 2004. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ruthpadel.com/tigers-in-western-literature/>
79. Velez I. *Cayetano Soler y El fallo de Caspe*. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.nodulo.org/ec/2011/n107p13.htm>
80. Vuorinen Marja. *Enemy Images in War Propaganda*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2012.
81. Ададуrow В. *Історія Франції*. Львів: вид-во УКУ, 2002.
82. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; перекл. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2010.
83. Владленова І. В. *Досвід Польщі з популяризації науки: Науковий центр Коперника у Варшаві // Вісник НТУ "ХПІ". - № 29*. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPIPress/32344/1/vestnik_KhPI_2017_29_Vladlenova_Dosvid_Polshchi.pdf
84. Ганус С. *Етос історії та етос історика: еволюція ціннісних констант німецької історіографії від доби Просвітництва до часів "Будермаєра"*. // Науковий вісник ужгородського університету, серія "Історія", вип. 2 (35), 2016. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hanus_Serhii/Etos_istorii_ta_etos_istoryka_evoliutsiia_tsinnisnykh_konstant_nimetskoj_istoriohrafii_vid_doby_Pros.pdf
85. Дарнтон Р., *Рабочие бунтуют: великое кошацьє побоище на улице Сен-Севрен / Великое кошацьє побоище и другие эпизоды из истории французской культуры*. Москва: НЛЮ, 2002.
86. Горбачева О. Н. *Визуальные стилистические средства в социальной интернет-рекламе, или зарождение визуальной стилистики текста*. Кемерово, 2014. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/779/1/plin-2014-02-17.pdf>

87. *Евреи и христиане в эпоху реформации. Другие протестантские течения и их отношение к евреям.* [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://online-books.openu.ac.il/russian/jews-and-christians-in-western-europe/part11/chapter5.html>
88. Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. *Дискурс-анализ. Теория и метод.* Пер. с англ. Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2008.
89. Колінгвуд Р. *Ідея історії* / Пер. з англ. О. Мокровольський. К.: Основи, 1996.
90. *Кошачий клавесин - жестокий музикальний інструмент прошлого.* [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.stena.ee/blog/koshachij-klavesin-%E2%80%94-zhestokij-muzykalnyj-instrument-proshlogo>
91. Кырлежев О. *Постсекулярное: краткая интерпретация.* С. 101. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.logosjournal.ru/arch/28/82_4.pdf
92. Льюис М. В. *Історія і вимисел.* [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://zbruc.eu/node/83109>
93. *Музыкальная "жестокость" Филиппа II: кошачий клавесин.* [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://newsspain.ru/muzykalnaya-zhestokost-filippa-ii-koshachij-klavesin/>
94. *Необычные музыкальные инструменты: кошачье фортепиано* [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://anydaylife.com/fact/post/1804>
95. Нікколо Мак'явеллі. *Флорентійські хроніки. Державець.* Переклад з італійської: Анатоль Перепадя; передмова: Ада Бичко. Харків: Фоліо, 2007.
96. Пандель, Ганс-Юрген Пандель. *Чи потребує історія міфів? Міфи : форма колективної пам'яті чи можливість для зловживань? / Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії).* Київ: Генеза, 2000. С. 154.

97. Панофский Э. *Смысл и толкование изобразительного искусства*. Санкт-Петербург: Академический Проект, 1999.
98. Сухий О. *Історія Бельгії*. Львів: Піраміда, 2005.
99. Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. *Методы анализа текста и дискурса*. Харьков: Гуманитарный центр, 2009.
100. Фунт Игорь. *Король, который не смеялся*. [Электронный ресурс] Режим доступа:
http://www.chaskor.ru/article/korol_kotoryj_ne_smeysya_40446
101. Штомпка П. *Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник*. Пер. с пол. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский. Москва: Логос, 2007.
102. Щербакова Е.И. *Визуальная история: освоение нового пространства // Исторические исследования в России III. Пятнадцать лет спустя / под ред. Г.А. Бордюгова*. Москва: АИРО XXI, 2011.
103. Яковенко Н.М. *Вступ до історії*. Київ: Критика, 2007.

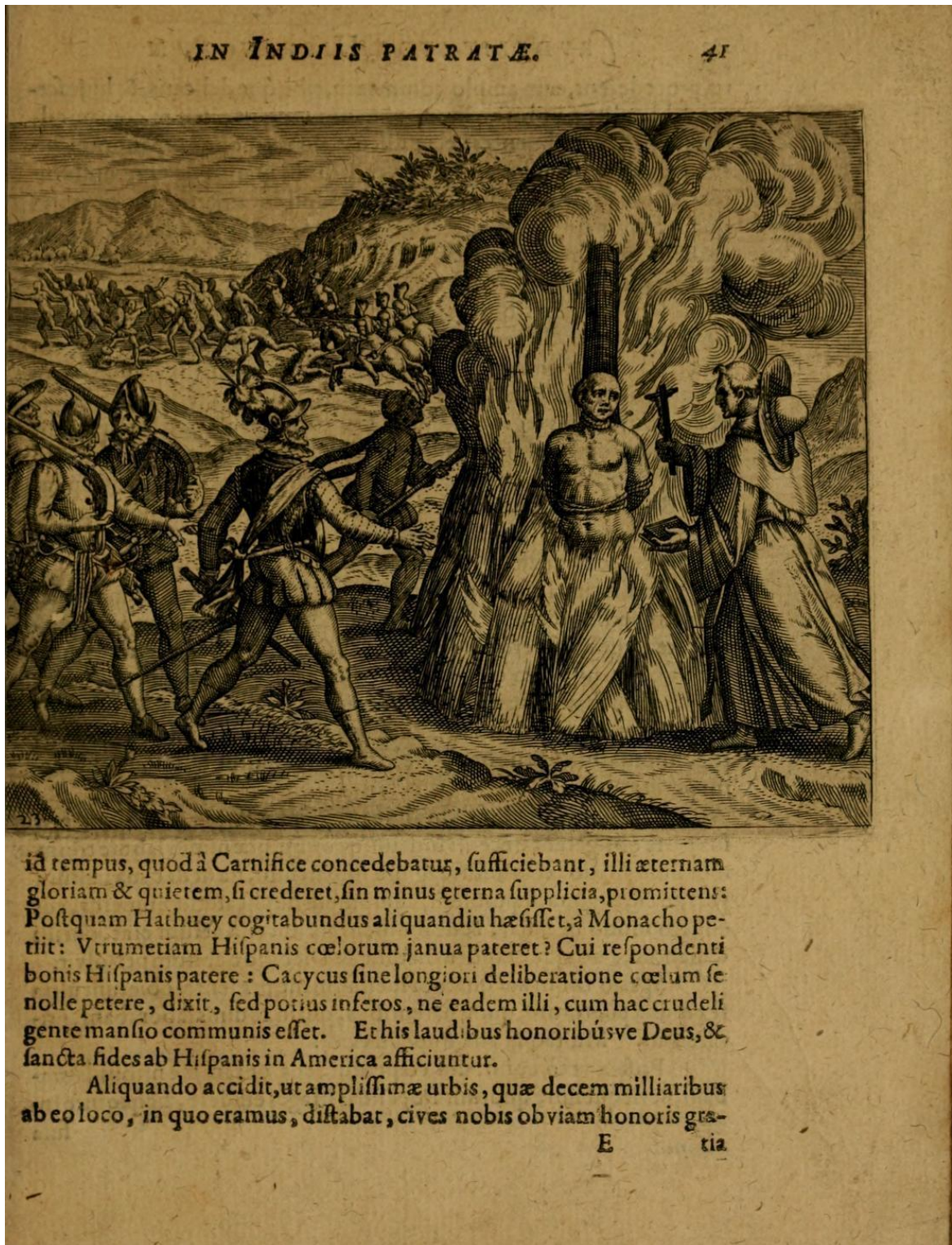
Довідкові видання

104. *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*. [Электронный ресурс] Режим доступа: www.cnrtl.fr/definition/ravissant//1
105. *Despotism*. [Электронный ресурс] Режим доступа:
<https://en.wikipedia.org/wiki/Despotism>
106. *Girolamo Benzoni*. [Электронный ресурс] Режим доступа:
<https://catholicity.com/encyclopedia/b/benzoni,girolamo.html>
107. *Leyenda negra española*. [Электронный ресурс] Режим доступа:
https://es.wikipedia.org/wiki/Leyenda_negra_espa%C3%B1ola
108. *Library of Congress*. [Электронный ресурс] Режим доступа:
<https://lccn.loc.gov/2006584207>
109. *Long nineteenth century*. [Электронный ресурс] Режим доступа:
https://en.wikipedia.org/wiki/Long_nineteenth_century

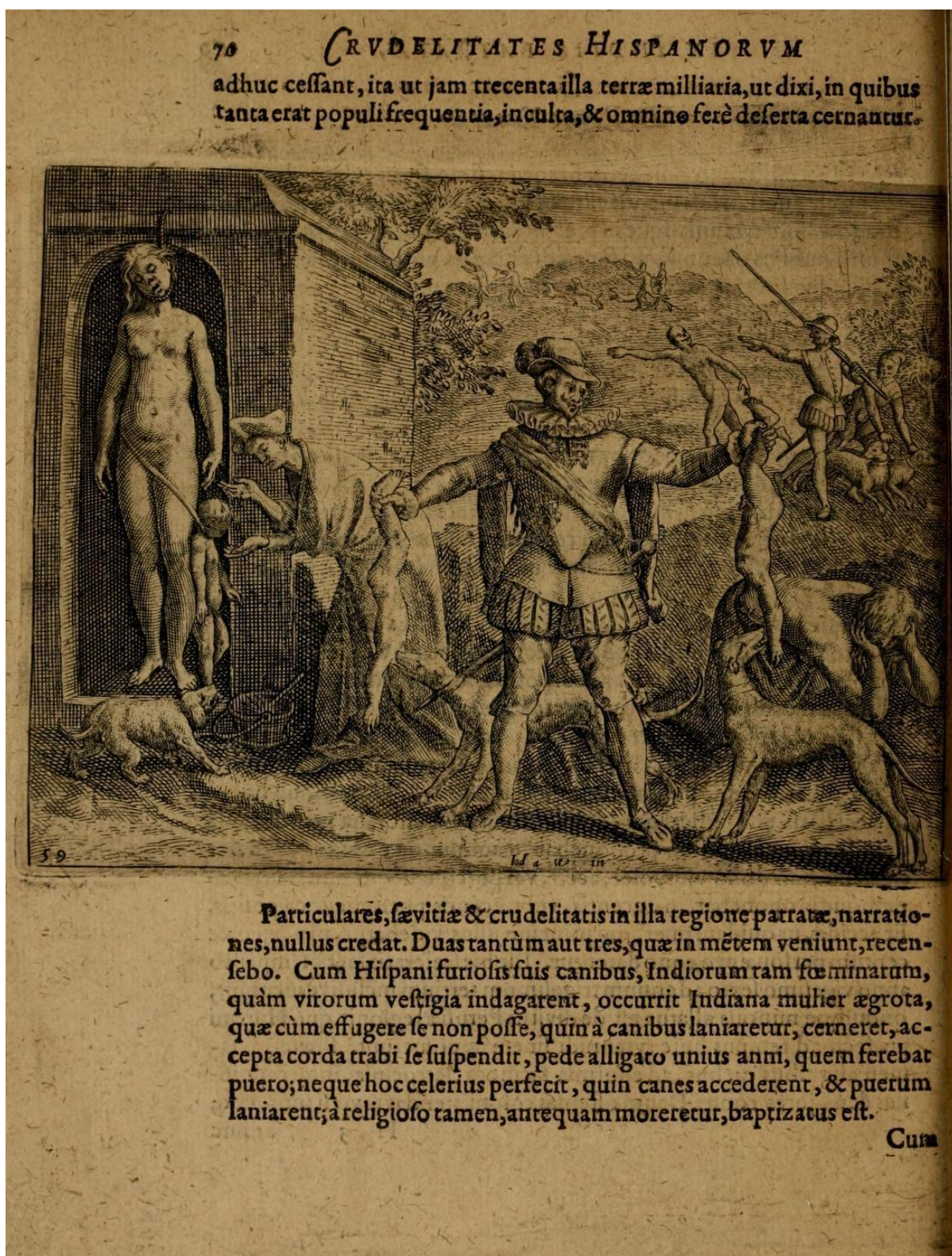
110. *Vasco Núñez de Balboa*. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Vasco_N%C3%BA%C3%B1ez_de_Balboa
111. *Котяче фортеп'яно*. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D1%8F%D1%87%D0%B5_%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D0%BF%D1%96%D0%B0%D0%BD%D0%BE
112. *Легенда про Тіля*. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%BE_%D0%A2%D1%96%D0%BB%D1%8F
113. *Хогенберг Франц*. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3,_%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86

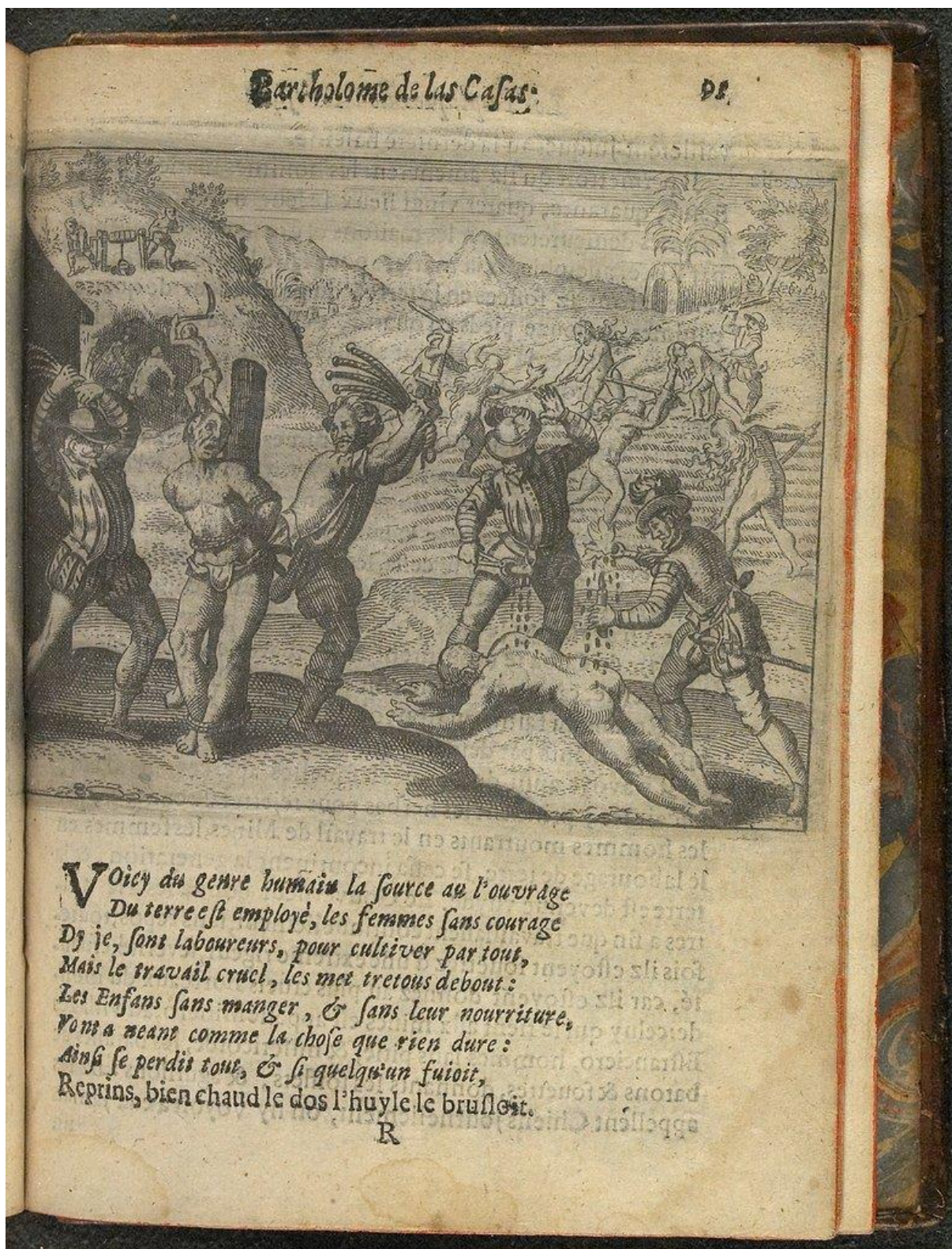
Ілюстрація страти молодого індіанця на дерев'яній сітці у латиномовному примірнику «Короткої історії про руйнування Індій» (1614) за видавництвом Теодора де Брі.

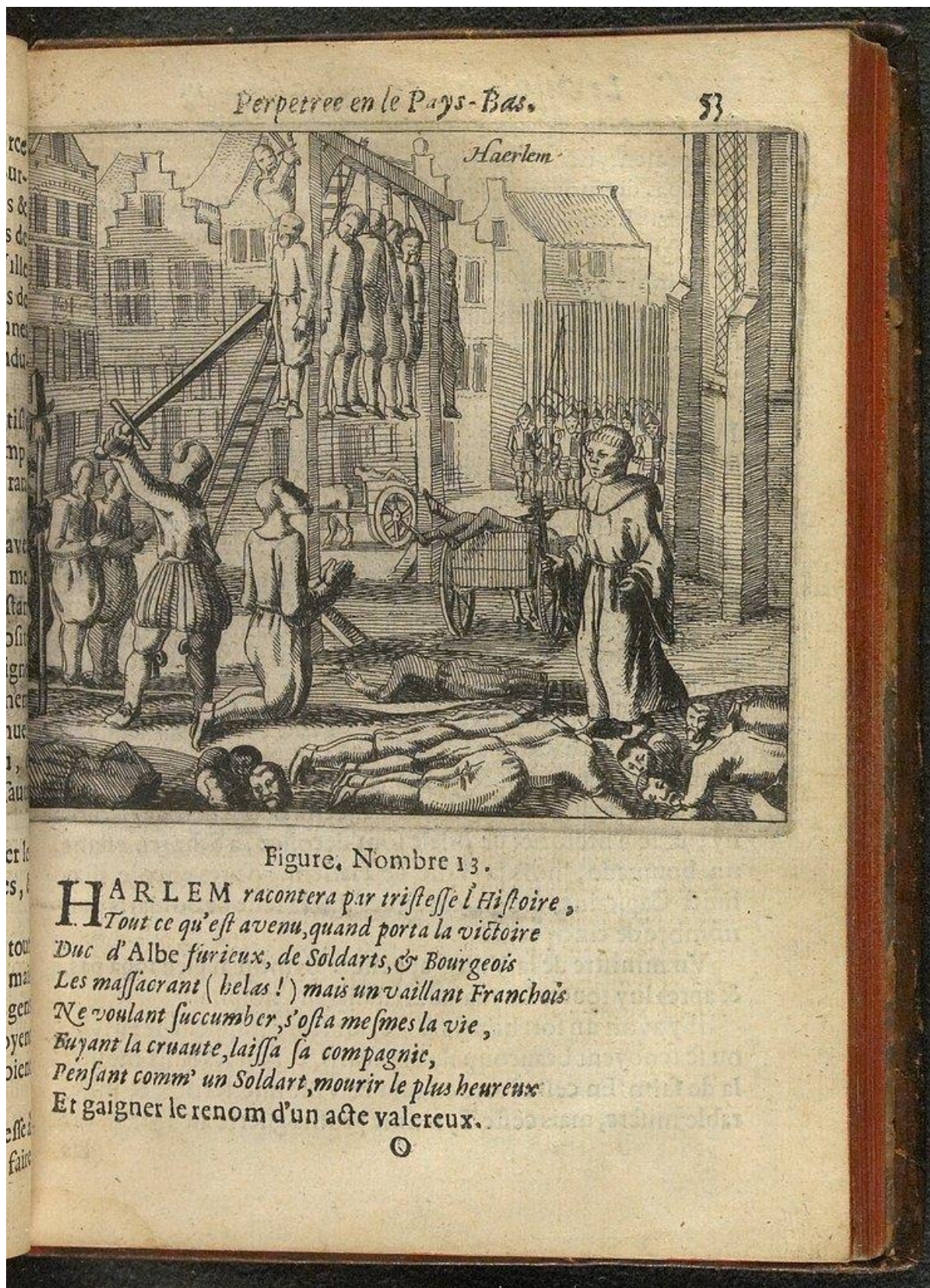
Хрещення індіанського вождя францисканським священиком перед стратою у виданні «Короткої історії про руйнування Індій» (1614).

Передсмертне хрещення індіанського хлопчика у виданні «Короткої історії про руйнування Індій» (1614).

Ілюстрація жорстокого ставлення іспанців до своїх рабів-індіанців у виданні «Зерцало жорстокої та жахливої іспанської тиранії...» (1620).

Візуалізація облоги Гарлема у виданні «Зерцало жажливої та жорстокої іспанської тиранії...» (1620).

Гогенберг Ф., «Облога Гарлема», 1573.

Perpetree en le Pays-Bas.

69

Figure. Nombre 16.

O Ville bell' Anvers, o ville tourmentée,
 Jusques à le deffait, en la triste journée
 Quand l'Espagnol cruel, n'ayant aucun argent,
 La jettoit tout en feu, & richesses au vent,
 Massacrant les Bourgeois, honorables conquestes
 Estimant son beau faict, & genercuses tetes
 Coupant sans le regard, esclave de fureurs
 Augmente tous les jours encores ces malheurs.

«Жорстока іспанська масакра у місті Антверпен» (1620).

Анонім, «Трон герцога Альби», 1569.

А. і Я. ван де Венне, «Опис плачевного стану Бельгії під величезною тиранією герцога Фернандо Альби де Толедо», 1622.

Анонім, «Чесноти Вільгельма Оранського і вади герцога Альби», ~1576–1577.

§ 2. ЗАВОЮВАННЯ ТА ОСВОЄННЯ НОВОГО СВІТУ

Складіть логічні пари: Васко да Гама, Фернан Магеллан, Христофор Колумб, Америго Веспуччі, Тихий океан, Новий Світ, Сан-Сальвадор, мис Доброї Надії.

- **1. Іспанські конкістадори.** Дивовижна природа Нового Світу, його населення – «добрі дикуни», які, здавалось, жили, не маючи турбот про хліб насущний, – усе це приголомшило європейців. Для індіанців європейці були божественними істотами зі старовинних легенд і пророцтв, де йшлося про білу бородату боголюдину, яка прийде зі Сходу. Саме цим пояснювалася дивна для європейців поведінка аборигенів – їхня безмежна гостинність, привітність і щедрість. Священний трепет викликали в індіанців вогнепальна зброя й коні, яких вони до цього ніколи не бачили. Так відбулася **зустріч цивілізацій**, двох різних світів, несхожих культур, незнайомих народів.

За відкриттям Нового Світу почалась **конкіста** (від ісп. – *завоювання*) – загарбницькі походи іспанців кінця XV–XVI ст. Золото та влада – тільки це цікавило тих, хто ставав конкістадорами: вчорашніх воїнів, монахів, розорених ідальго, жебраків, злочинців. Невеликі загони із 300–400 чоловік вирушали проти союзів племен і цілих держав. Їхньому успішному просуванню сприяла не тільки наявність вогнепальної зброї, а й уміле використання міжусобної боротьби в індіанському середовищі. У розправах над підкореними народами завойовники не знали жалю.

Документ

XVI ст. Бартоломе де Лас Касас «Історія Індій»

Християни... чинили серед індіанців надзвичайні жорстокості. Вступаючи в поселення, вони не залишали в живих нікого – ні старих, ні немовлят... І оскільки всі, хто міг утекти, ховались у лісі чи в горах, рятуючись від людей таких нелюдських та безжальних... то були навчені люті пси, які, побачивши індіанця, в одну мить роздирали його на шматки... А якщо інколи – із справедливих причин – індіанці вбивали когось із християн, то ті умовлялися між собою, що за одного християнина... мають убивати сто індіанців.

Єдина і справжня причина того, чому християни розорили і знищили безліч ні в чому не винних людей, – це прагнення захопити їхнє золото. Християни хотіли за короткий час збагатитися їхніми скарбами... Вони йшли з хрестом у руці та з ненаситною жадобою золота в серці.

Питання до документа. Як Бартоломе де Лас Касас визначає основну мету конкістадорів і які почуття вони в нього викликають?

На півострові Юкатан конкістадори несподівано зустрілися з високорозвиненою цивілізацією. Перед ними постали обнесені мурами прекрасні міста, величні ряди пірамід і вишукано оздоблені храмові споруди. Територія належала народу **ма́йя**.

Фрагмент з українського підручника «Всесвітня історія» Подоляк. Н.Г. як приклад вписування «чорної легенди» в сучасну шкільну літературу.

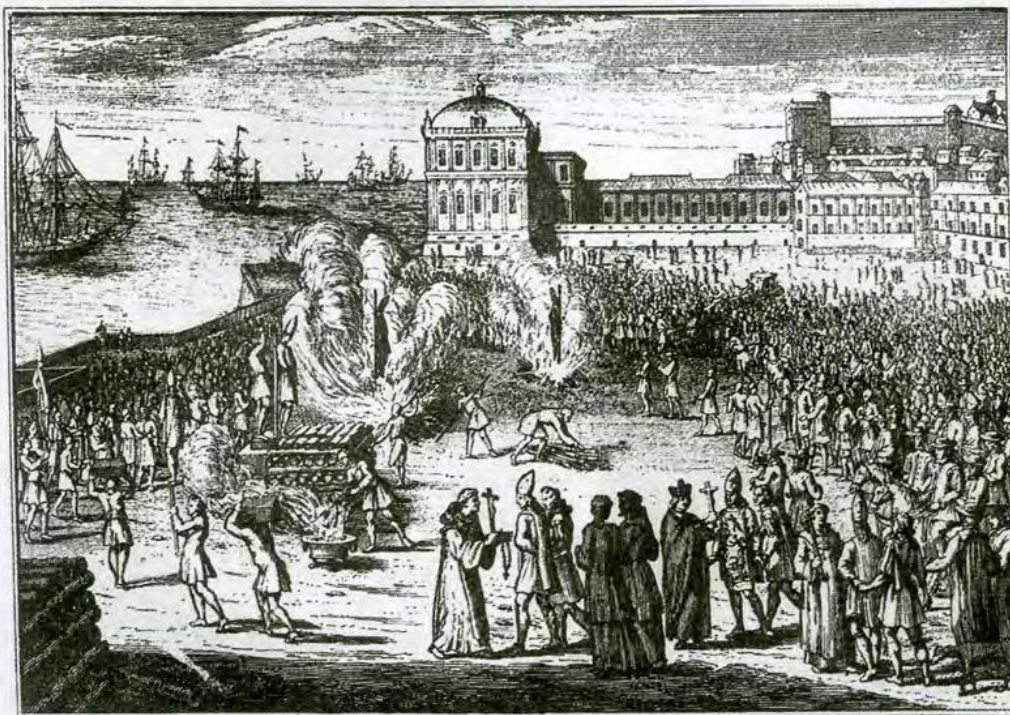

Убийства индейцев

Атауальпе – Писсаро предложил свою помощь. Их встреча состоялась в городе Кахамарке. Католический священник стал уговаривать Атауальпу принять христианскую веру и стать вассалом испанского короля. Вождь в ответ на это бросил протянутую ему Библию на землю, заявив, что никто не имеет права управлять страной Великого Инки без его разрешения. В этом и состоял расчет Писсаро. Атауальпа сейчас же был объявлен еретиком, которого необходимо отдать под суд инквизиции. Окружавшие Инку воины-индейцы были сильно напуганы грохотом испанских пушек и аркебузов, поэтому Писсаро ничего не стоило пробраться к трону и захватить Великого Инку в плен. За каких-нибудь полчаса вся площадь, на которой происходила встреча, была сплошь покрыта телами мертвых индейцев. По подсчетам секретаря Писсаро, их было около 2000.

Приклад використання гравюр Т. де Брі у російському підручнику «Всеобщая история. История Нового времени» Данилова Д.Д.

3. Инквизиция. Издавна орудием подавления религиозного инакомыслия католицизму служила инквизиция. Так назывались церковные суды, рассматривавшие дела о преступлениях против

Аутодафе — казнь посредством сожжения на костре

67

Ілюстрація іспанського аутодафе у російському підручнику *«Всеобщая история. История Нового времени, 1500-1800»* Ревякина А.В.

Избиение младенцев в Вифлееме. Худ. Питер Брейгель Старший

Известный библейский сюжет: воины иудейского царя Ирода, узнавшего, что в Вифлееме родился Христос, убивают всех новорожденных младенцев. Только вместо солнечного палестинского города на картине — заснеженная нидерландская деревня.

101

Картина Пітера Брейгеля Старшого як ілюстрація до іспанських злочинів впродовж Вісімдесятирічної війни у підручнику Данилова Д.Д.